

College voor Toetsen en Examens

MAATSCHAPPIJWETEN- SCHAPPEN HAVO

SYLLABUS CENTRAAL EXAMEN 2026

Versie 2, juli 2024

INHOUD

VOORWOORD	4
1 INLEIDING	5
2 EXAMENSTOF VAN HET CENTRAAL EXAMEN EN HET SCHOOLEXAMEN	6
2.1 VOORKENNIS	6
3 SPECIFICATIE VAN DE GLOBALE EINDTERMEN VOOR HET CENTRAAL EXAMEN	7
3.1 DOMEIN A VAARDIGHEDEN	7
3.2 DOMEIN B: VORMING (BINNEN EEN SPECIFIEKE CONTEXT)	10
3.3 DOMEIN C: VERHOUDING (BINNEN EEN SPECIFIEKE CONTEXT)	21
3.4 DOMEIN D: BINDING (BINNEN EEN SPECIFIEKE CONTEXT)	33
3.5 DOMEIN E: VERANDERING (BINNEN EEN SPECIFIEKE CONTEXT)	43
4 HET CENTRAAL EXAMEN	47
4.1 ZITTINGEN CENTRAAL EXAMEN	47
4.2 VAKSPECIFIEKE REGELS CORRECTIEVOORSCHRIFT	47
4.3 HULPMIDDELEN	47
BIJLAGE 1: EXAMENPROGRAMMA MAATSCHAPPIJWETENSCHAPPEN HAVO	48
BIJLAGE 2: OVERZICHT VAN HOOFDCONCEPTEN EN KERNCONCEPTEN BIJ MAATSCHAPPIJWETENSCHAPPEN	52
BIJLAGE 3: OMSCHRIJVINGEN VAN DE CONCEPTEN	53
BIJLAGE 4: DENKVAARDIGHEDEN MAATSCHAPPIJWETENSCHAPPEN IN DE CONCEPT-CONTEXT BENADERING	56
BIJLAGE 5: POLITIEK EN HET PROCES VAN POLITIEKE BESLUITVORMING	61
BIJLAGE 6: VERANTWOORDING AANPASSINGEN SYLLABUS CENTRAAL EXAMEN 2023 T.O.V. SYLLABUS 2022	64
BIJLAGE 7: LITERATUUR	67

Toelichting bij de titel van de deze syllabus:

Deze syllabus maatschappijwetenschappen havo 2026 kent geen wijzigingen ten opzichte van de syllabus 2025.

© 2024 College voor Toetsen en Examens, Utrecht

Alle rechten voorbehouden. Alles uit deze uitgave mag mits voorzien van een bronvermelding en zonder enige wijziging worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier zonder voorafgaande toestemming van het College. Het hergebruik van eventueel auteursrechtelijk beschermd werk van derden in dit werk is niet nader geregeld door het CvTE.

VOORWOORD

De minister heeft de examenprogramma's op hoofdlijnen vastgesteld. In het examenprogramma zijn de exameneenheden aangewezen waarover het centraal examen (CE) zich uitstrekt: het CE-deel van het examenprogramma.

Het College voor Toetsen en Examens (CvTE) geeft in een syllabus, die jaarlijks verschijnt, een toelichting op het CE-deel van het examenprogramma. Behalve een beschrijving van de exameneisen voor een centraal examen kan een syllabus verdere informatie over het centraal examen bevatten. Bijvoorbeeld over een of meer van de volgende onderwerpen: specificaties van examenstof, begrippenlijsten, bekend veronderstelde onderdelen van domeinen of exameneenheden die verplicht zijn op het schoolexamen, bekend veronderstelde voorkennis uit de onderbouw, bijzondere vormen van examinering (zoals computerexamens), voorbeeldopgaven, toelichting op de vraagstelling, toegestane hulpmiddelen.

De functie van een syllabus is een leraar in staat te stellen zich een goed beeld te vormen van wat in het centraal examen wel en niet gevraagd kan worden. Naar zijn aard is een syllabus dus niet een volledig gesloten en afgebakende beschrijving van alles wat op een examen zou kunnen voorkomen. Het is mogelijk, al zal dat maar in beperkte mate voorkomen, dat op een CE ook iets aan de orde komt dat niet met zo veel woorden in deze syllabus staat, maar dat naar het algemeen gevoelen in het verlengde daarvan ligt.

Een syllabus is ook een hulpmiddel voor degenen die zichzelf op een centraal examen voorbereiden. Een syllabus kan ook behulpzaam zijn voor de producenten van leermiddelen en voor nascholingsinstanties. De syllabus is niet van belang voor het schoolexamen. Daarvoor zijn door de SLO handreikingen geproduceerd die niet in deze uitgave zijn opgenomen.

Deze syllabus geldt voor het examenjaar 2026. Syllabi van eerdere jaren zijn niet meer geldig en kunnen van deze versie afwijken. Voor het examenjaar 2027 wordt een nieuwe syllabus vastgesteld. Het CvTE publiceert uitsluitend digitale versies van de syllabi. Dit gebeurt via Examenblad.nl (www.examenblad.nl), de officiële website voor de examens in het voortgezet onderwijs. In de syllabi 2026 zijn de wijzigingen ten opzichte van de vorige syllabus voor het examenjaar 2025 duidelijk zichtbaar. De veranderingen zijn geel gemarkeerd. Er zijn diverse vakken waarbij de syllabus 2026 geen inhoudelijke veranderingen heeft ondergaan.

Een syllabus kan ook tussentijds worden aangepast, bijvoorbeeld als een in de syllabus beschreven situatie feitelijk veranderd is. De aan een centraal examen voorafgaande Septembermededeling is dan het moment waarop dergelijke veranderingen bekendgemaakt worden. Kijkt u voor alle zekerheid jaarlijks in september op Examenblad.nl.

Het CvTE stelt het aantal en de tijdsduur van de toetsen van het centraal examen vast en de wijze waarop het centraal examen wordt afgenomen. Deze vaststelling wordt gepubliceerd in het rooster voor de centrale examens en in de Septembermededeling.

Voor opmerkingen over syllabi houdt het CvTE zich steeds aanbevolen. U kunt die zenden aan info@cvte.nl of aan CvTE, Postbus 315, 3500 AH Utrecht.

De voorzitter van het College voor Toetsen en Examens,
Drs. J.H. (John) van der Vegt MPM

1 INLEIDING

Maatschappijwetenschappen is een vak dat gekozen kan worden in het profiel Economie en Maatschappij, het profiel Cultuur en Maatschappij of het vrije deel.

Nadat twee commissies onder leiding van prof. dr. Paul Schnabel adviezen hebben uitgebracht over een nieuw examenprogramma maatschappijwetenschappen voor havo en vwo¹, heeft een syllabuscommissie het centraal examenprogramma verder geëxpliciteerd ten behoeve van de pilotexamens. De ervaringen in de pilot noodzaakten de syllabuscommissie een aantal wijzigingen aan te brengen in beide syllabi.

SLO heeft een Handreiking schoolexamen maatschappijwetenschappen (2015) gemaakt.

In het nieuwe examenprogramma is het uitgangspunt de concept-contextbenadering. Daarbij is gekozen voor een kennisbasis van kernconcepten, die leerlingen moeten kunnen gebruiken in de voor het centraal examen geselecteerde contexten, maar ook in andere contexten in het schoolexamen, o.a. bij het analyseren van een sociale en politieke actualiteit.

De kennisbasis is geordend naar vier hoofdconcepten (vorming, verhouding, binding en verandering), met uitwerkingen ervan in kernconcepten. Het verschil tussen havo en vwo komt met name tot uitdrukking in de voorgeschreven contexten en in de complexiteit van de kennisbasis.

Aangezien het nieuwe examenprogramma op veel onderdelen afwijkt van het oude examenprogramma is een aantal bijlagen toegevoegd, waarin dit toegelicht wordt. In bijlage 2 en 3 de hoofd- en kernconcepten en in bijlage 4 de denkvaardigheden maatschappijwetenschappen in de concept-context benadering.

De specificatie van de leerstof voor het CE die de examenkandidaten dienen te beheersen is in deze syllabus te vinden in hoofdstuk 3 én in bijlage 3 en 5.

Bijlage 1 bevat het integrale examenprogramma maatschappijwetenschappen havo.

Bijlage 2 biedt een overzicht voor de docenten van de hoofdconcepten en kernconcepten bij het vak.

Bijlage 4, 6 en 7 zijn toegevoegd als toelichting voor de docenten.

¹ <https://slo.nl/thema/vakspecifieke-thema/mens-maatschappij/vakvernieuwing-2/>

2 EXAMENSTOF VAN HET CENTRAAL EXAMEN EN HET SCHOOLEXAMEN

Voor het examenjaar 2025 geldt voor **havo**:

Het centraal examen heeft betrekking op de domeinen B, C, D, E1 en E2 in combinatie met domein A.

Het schoolexamen heeft betrekking op:

Domein E en een keuze uit domein F of domein G in combinatie met domein A;

indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: ook een of meer domeinen of sub domeinen waarop het centraal examen betrekking heeft;

indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vak onderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

Het examenprogramma bestaat uit de volgende domeinen:

Domein A	Vaardigheden
Domein B	Vorming (binnen een specifieke context)
Domein C	Verhouding (binnen een specifieke context)
Domein D	Binding (binnen een specifieke context)
Domein E	Verandering (binnen een specifieke context)
Domein F	Analyse van een sociale actualiteit
Domein G	Analyse van een politieke actualiteit (binnen een specifieke context)

2.1 VOORKENNIS

De kandidaten zijn bekend met die begrippen uit het examenprogramma maatschappijleer die in domein B: Rechtsstaat en domein C: Parlementaire Democratie van dit programma voorkomen, en die logischerwijs bij het CE-deel van het examenprogramma Maatschappijwetenschappen aan de orde kunnen komen. Deze begrippen worden wel bekend verondersteld, maar niet als zodanig bevraagd in het CE Maatschappijwetenschappen.

3 SPECIFICATIE VAN DE GLOBALE EINDTERMEN VOOR HET CENTRAAL EXAMEN

3.1 DOMEIN A VAARDIGHEDEN

Subdomein A1: Informatievaardigheden

1. De kandidaat kan:

1.1 benodigde informatie verwerven en selecteren uit bronnen

De kandidaat kan op basis van vakinhoudelijke kennis gericht informatie c.q. gegevens selecteren uit een of meerdere informatiebronnen en de bruikbaarheid daarvan beoordelen.

De kandidaat kan de aard van informatiebronnen onderscheiden door bronnen met elkaar te vergelijken en te typeren naar de mate van objectiviteit, de mate van betrouwbaarheid en de mate van representativiteit.

Een informatiebron is objectief indien de verstrekte informatie gebaseerd is op wetenschappelijke bevindingen en feiten en niet op subjectieve meningen, gevoelens en (voor)oordelen.

De objectiviteit van een informatiebron kan worden bepaald door de volgende vragen:

- Wat is het doel van het geschrevene?
- Hoe zijn woorden en illustraties/afbeeldingen gekozen?
- Wat is de bredere context van het geschrevene?

Waar, wanneer en door wie is de informatie tot stand gekomen? Op welke wijze zijn informatiebronnen verzameld? Denk daarbij bijvoorbeeld aan selectiecriteria of referentiekader. Hoe zijn informatiebronnen weergegeven? Denk daarbij bijvoorbeeld aan toepassing van journalistieke principes als het hoor en wederhoor, scheiding van feiten en commentaar, streven naar objectiviteit, juiste weergave van feiten, citaten en het checken van bronnen.

Een informatiebron is betrouwbaar indien er maximale zekerheid bestaat dat de geleverde informatie correct is. Een betrouwbare bron is gedegen, controleerbaar en de informatie in de bron kan door andere bronnen worden bevestigd.

Een informatiebron is representatief indien de verstrekte informatie gebaseerd is op een zo volledig mogelijke weerspiegeling van het betreffende fenomeen of de groep waar het om gaat. Een niet-representatieve informatiebron richt zich enkel op unieke en specifieke gevallen.

1.2 informatie verwerken en daaruit beredeneerde conclusies trekken

De kandidaat kan hoofd- en kernconcepten van maatschappijwetenschappen herkennen in gegeven informatiebronnen en op basis van de inhoud en de feiten waar deze concepten naar verwijzen beredeneerde conclusies trekken.

De kandidaat kan een standpunt onderbouwen of weerleggen en daarbij gebruik maken van argumenten die gebaseerd zijn op informatie verworven uit een objectieve bron.

De kandidaat kan elementaire statistische informatie uit grafieken en tabellen interpreteren. Het gaat om verhoudingen tussen absolute en relatieve getallen in tabellen, gemiddelde, spreidingsbreedte en het aflezen van de x-y-as.

1.3 de resultaten van een leeractiviteit beschrijven en presenteren

Subdomein A2: Concept contextbenadering

De kandidaat kan:

2.1 Alle denkvaardigheden² toepassen op de hoofdconcepten (vorming, verhouding, binding en verandering) en kernconcepten (socialisatie/acculteratie, identiteit, cultuur, sociale gelijkheid/ ongelijkheid, sociale cohesie, sociale institutie, groepsvorming, rationalisering, individualisering, institutionalisering, politieke socialisatie, ideologie, macht/gezag, conflict/samenwerking, politieke institutie, representatie/representativiteit, democratisering, staatsvorming, globalisering).

In het centraal examen wordt kandidaten gevraagd om hoofd- of kernconcepten toe te passen op bekende of nieuwe contexten. Zij dienen de concepten actief te gebruiken. Actief gebruik van een concept gaat verder dan alleen reproductie van de definitie; kandidaten moeten de omschrijving van het concept concreet maken (toepassen) in de gegeven context (recontextualiseren).

2.2 Alle denkvaardigheden toepassen op contexten daarbij gebruikmakend van hoofd- en kernconcepten. Het betreft zowel de in de domeinen beschreven contexten als andere contexten.

2.3 Verbanden leggen tussen en binnen de in de domeinen beschreven contexten met behulp van de hoofd- en kernconcepten.

2.4 Verbanden leggen tussen en binnen andere contexten met behulp van hoofd- en kernconcepten³.

Subdomein A3: Onderzoeksvaardigheden

3.1 De kandidaat kan gegeven onderzoeksresultaten beoordelen op betrouwbaarheid, validiteit en representativiteit.

De kandidaat kan een oordeel geven over een onderzoek:

- over de betrouwbaarheid: de mate waarin een meting onafhankelijk van toeval en vrij van willekeurige meetfouten is;
- over de validiteit⁴; de mate waarin een meetinstrument meet wat beoogd is om te meten en dus niet iets heel anders.
- over de representativiteit: de mate waarin een steekproef de beoogde populatie weerspiegelt. Een steekproef is de groep respondenten waarop het onderzoek is gebaseerd; een steekproef is een uittreksel van een populatie. De populatie is de groep waarover men een uitspraak na het onderzoek wilt doen.

De kandidaat kan de onderzoeksresultaten interpreteren en evalueren op basis van de gehanteerde meetmethoden. Dat geldt ook voor informatie over onderzoeksresultaten die in de media verschijnt.

Binnen de politieke en sociale wetenschappen worden verschillende meetinstrumenten gebruikt. Een meetinstrument wordt gebruikt om onderzoeksgegevens te verzamelen, zoals interviews, enquêtes, observaties en experimenten. De keuze voor het meetinstrument hangt af van de onderzoeksvraag en de hypothesen.

Belangrijke sociaalwetenschappelijke meetinstrumenten zijn de vragen die in interviews en enquêtes worden gesteld. Interviews zijn persoonlijker en worden vaak face-to-face afgenomen. Enquêtes worden bij grotere aantallen personen afgenomen dan interviews, wat tegenwoordig meestal door middel van een online tool gebeurt. Ze zijn minder persoonlijk dan interviews. Personen die meedoen aan een wetenschappelijk interview of een enquête worden respondenten genoemd. Het voordeel van een

² Zie bijlage 4

³ In de inleiding van elk domein staat in een overzicht beschreven welke hoofd- en kernconcepten uit andere domeinen in deze domeinbeschrijving voorkomen. Dit is niet uitputtend, er kunnen nog vele andere verbanden gelegd worden afhankelijk van de gekozen context.

⁴ In de havo syllabus is er voor gekozen validiteit te beschrijven als interne validiteit. Externe validiteit wordt voor havo niet getoetst. In de vwo syllabus worden de begrippen interne en externe validiteit wel gebruikt.

enquête is dat het aantal respondenten groot is en op deze manier verschillende sociale categorieën belicht kunnen worden. De informatie die via interviews wordt verkregen is echter genuanceerder en gaat vaak 'dieper' dan de informatie die via enquêtes is verkregen. Interviews zijn vaak ook minder gestructureerd dan enquêtes zodat er over specifieke onderwerpen doorgevraagd kan worden. Daarnaast worden in de sociale wetenschap ook experimenten gedaan. Bij een sociaalwetenschappelijk experiment wordt gedrag van een zogenaamde proefpersoon in een gecontroleerde omgeving gemeten. Voor een experiment wordt er gekozen indien men een specifieke hypothese wil toetsen en alle factoren die eventueel kunnen interfereren wil uitsluiten. Experimenten zijn daarom de meest strenge toets voor een wetenschappelijke hypothese.

Representativiteit van een steekproef kan men vaststellen door te kijken in welke mate de opbouw van de steekproef overeenkomt met de opbouw van de populatie waarover men een uitspraak wil doen. Hoe groter deze overeenkomst, hoe beter de representativiteit van de steekproef. Meestal wordt dan naar belangrijke sociaal-demografische kenmerken gekeken zoals de overeenkomst van populatie en steekproef betreffende het percentage ouderen/jongeren, mannen/vrouwen, hoog/laag opgeleiden en/of personen met of zonder migratiegeschiedenis.

3.2 De kandidaat kan een eenvoudig enigszins gestructureerd onderzoek opzetten en uitvoeren over een concreet maatschappelijk verschijnsel.

De uitvoering van een eenvoudig enigszins gestructureerd onderzoek kan alleen in het schoolexamen worden getoetst. In het centraal examen kunnen wel de volgende vaardigheden worden getoetst.

De kandidaat kan over een maatschappelijk verschijnsel een onderzoeksvraag en/of hypothese formuleren die onderzoekbaar is. Tevens kan hij hoofd- en kernconcepten selecteren en opnemen in de vraagstelling of hypothese.

Een onderzoeksvraag is niet eenvoudigweg met 'ja' of 'nee' te beantwoorden, maar gaat over verschillende alternatieven, verklaringen of beschrijvingen.

Een hypothese is een toetsbare uitspraak/stelling over de werkelijkheid. Een hypothese kan geformuleerd worden in de 'als x – dan y' vorm. Varianten hierop zijn de vormen: 'hoe meer/minder x... des te meer/minder y...', of 'hoe groter/kleiner', 'indien/dan', of 'naarmate/dan'.

De kandidaat kan afhankelijke en onafhankelijke variabelen onderscheiden en deze operationaliseren, in indicatoren bijvoorbeeld van hoofd- en kernconcepten. Onafhankelijke en afhankelijke variabelen worden in een onderzoek geoperationaliseerd, dat wil zeggen meetbaar gemaakt. Bij het operationaliseren van variabelen worden concrete indicatoren geformuleerd, die de criteria bepalen wanneer het betreffende verschijnsel gegeven is en in welke mate dit het geval is. Een operationalisering is dus de manier waarop de centrale verschijnselen in het onderzoek worden gemeten. Bijvoorbeeld kan 'motivatie' gemeten worden door de uren die iemand werkt, maar ook door een lijst met vragen over de inschatting van de eigen motivatie.

De kandidaat kan het verschil beschrijven tussen correlatie en causaliteit. Hij kan beoordelen of beweringen over een causaal verband tussen twee maatschappelijke verschijnselen juist zijn en kan daarbij uitleggen welke invloed andere, interveniërende variabelen hebben op het mogelijke verband.

Correlatie betekent dat twee variabelen, oftewel de verschijnselen waarnaar deze variabelen verwijzen, een samenhang vertonen. Deze samenhang kan positief of negatief zijn: bij een positieve correlatie wordt de ene variabele groter als de andere groter wordt of juist kleiner als de andere ook kleiner wordt. Bij een negatieve correlatie wordt de ene variabele groter als de ander juist kleiner wordt en andersom.

Causaliteit betekent dat een verband oorzakelijk is: de onafhankelijke variabele oftewel het verschijnsel waarnaar deze variabele verwijst is de oorzaak voor de afhankelijke variabele.⁵

⁵ Frank van Tubergen (2020) Introduction to sociology, 63

DOMEIN B: VORMING (BINNEN EEN SPECIFIEKE CONTEXT)

Inleiding

Vorming is het hoofdconcept dat met een aantal kernconcepten centraal staat in Domein B en toegepast wordt binnen de context samenlevingsvormen. Het hoofdconcept vorming biedt leerlingen het gereedschap om inzicht te krijgen in "het proces van verwerving van een bepaalde identiteit".

Vorming is een socialisatieproces dat een mensenleven lang voortduurt waarin mensen worden wie ze zijn, waarin ze een identiteit ontwikkelen. Iemand leert in wisselwerking met zijn sociale omgeving de betekenis van zijn eigen kenmerken en gedragingen en die van anderen. Tevens ontwikkelen mensen zich tijdens de socialisatie tot leden van een samenleving.

Enkele belangrijke vragen die hierover gesteld kunnen worden, zijn:

- Hoe ontwikkelen mensen een eigen identiteit?
- Wat bepaalt de identiteit van mensen?
- Hoe worden mensen gevormd tot leden van een samenleving?

Hoofd- en kernconcepten die aan bod komen bij Domein B:

Hoofdconcept	kernconcepten
vorming	socialisatie/acculturatie identiteit cultuur politieke socialisatie ideologie
binding	sociale cohesie cultuur sociale institutie
verhouding	sociale ongelijkheid macht/gezag conflict/samenwerking
verandering	individualisering democratisering rationalisering

Subdomein B1: Socialisatie

4. De kandidaat kan socialisatie binnen een specifieke context herkennen als een proces waarin cultuuroverdracht en cultuurverwerving plaatsvindt en waarin mensen een eigen identiteit ontwikkelen. Hij kan tevens culturen classificeren op basis van verschillende culturele dimensies.

4.1 Het proces van socialisatie en acculturatie

Socialisatie is "het proces van overdracht en verwerving van de cultuur van de groep(en) en de samenleving waar mensen toe behoren. Het proces bestaat uit opvoeding, opleiding en andere vormen van omgang met anderen".⁶ Mensen verschillen van dieren door de lange periode van onvolwassenheid, waarin zij de cultuur overnemen van de mensen om hen heen, de zogenaamde socialisatoren.

Een **cultuur** is "het geheel van voorstellingen, uitdrukkingsvormen, opvattingen, waarden en normen die mensen als lid van een groep of samenleving hebben verworven". Culturen zijn tijd- en plaatsgebonden, en dus dynamisch van karakter. Ze veranderen onder meer onder invloed van gewijzigde

⁶ Zie bijlage 3

omstandigheden zoals veranderingen in de politieke of economische situatie, door uitwisseling met mensen buiten de groep of gemeenschap, of door een verandering van de samenstelling van de groep of gemeenschap. Deze nieuwe omstandigheden en veranderingen hebben dan weer invloed op socialisatieprocessen, waardoor de volgende generatie verandert en daarmee ook de cultuur als geheel.⁷

Gedurende de hele levensloop verwerven mensen kennis, vaardigheden, waarden, normen, opvattingen en gedragspatronen in de groepen waartoe men behoort. Door het overnemen en het zich eigen maken van al deze zaken vindt -vanuit de samenleving of gemeenschap gezien - de cultuuroverdracht plaats. Soms gebeurt dit door bewuste en bedoelde processen, zoals via scholing. Vaak gebeurt dit ook op een vanzelfsprekende, informele manier, via alledaagse interacties waarin mensen elkaar imiteren of hun gedrag op elkaar aanpassen. Socialisatie verloopt vaak via identificatie: mensen leren door het perspectief en het gedrag over te nemen van iemand op wie zij menen te lijken, of op wie zij willen lijken. Vanuit het individu gezien is socialisatie een proces van cultuurverwerving. Tijdens de socialisatie ontwikkelt zich ook iemands persoonlijkheid, **identiteit** en zelfbeeld.⁸ Met identiteit bedoelen we "het beeld dat iemand van zichzelf heeft, dat hij uitdraagt en anderen voorhoudt en dat hij als kenmerkend en blijvend beschouwt voor zijn eigen persoon en dat is afgeleid van zijn perceptie over de groep(en) waar hij wel of juist ook niet deel van uitmaakt." Zoals uit deze definitie blijkt, wordt bij de vorming van identiteit een brug geslagen tussen zelfbeeld en groepslidmaatschap: in de interactie met anderen wordt iemand gevormd tot wie hij/zij is.

Socialisatie betekent niet dat iedereen in een cultuur hetzelfde denkt, voelt, vindt of doet. Zelfs binnen een homogene gemeenschap heeft niet iedereen dezelfde socialiserende ervaringen. Zo verloopt socialisatie anders voor vrouwen dan voor mannen, voor arme of voor rijke mensen, en voor mensen met een mono- of biculturele achtergrond. In een socialisatieproces kunnen ook tegenstrijdige waarden worden overgedragen, bijvoorbeeld: in de Nederlandse cultuur moeten kinderen zowel leren gehoorzamen als kritisch nadenken. Mensen maken bovendien altijd deel uit van verschillende subgroepen binnen een cultuur. Individuen kunnen voor een deel eigen keuzes maken uit het aanbod van cultuurelementen die zij op hun weg tegenkomen. Omdat socialisatie niet alleen een proces van overdracht van een bepaalde cultuur is, maar ook een proces van cultuurverwerving waarin een individu zichzelf positioneert ten aanzien van de cultuur, draagt socialisatie ook bij aan cultuurverandering.

Op den duur internaliseren mensen de waarden, normen, opvattingen en gedragingen vanuit hun omgeving. Sommige van deze aangeleerde zaken worden zo vanzelfsprekend dat mensen die als "tweede natuur" gaan ervaren⁹, zoals het aanleren van omgangsvormen. Via socialisatie krijgen mensen ook stereotypen en vooroordelen overgedragen: cultureel aangeleerde beelden, generalisaties en veronderstellingen, bijvoorbeeld over bepaalde groepen mensen. Dit leidt tot snelle, soms incorrecte oordelen over anderen.

Het verloop van socialisatieprocessen is sterk milieuafhankelijk. De verschillen die hierdoor ontstaan leiden ook tot **sociale ongelijkheid**. Sommige mensen in de samenleving hebben meer economisch, sociaal en cultureel kapitaal dan anderen:

- economisch kapitaal is (financieel) bezit of een hoog inkomen;
- sociaal kapitaal zijn de connecties, netwerken en de mate van respect die mensen genieten;
- cultureel kapitaal zijn culturele competenties, waaronder kennis, houdingen, opvattingen en smaak die kenmerkend zijn voor hoge sociale posities.

Al deze vormen van kapitaal spelen een rol tijdens de socialisatie, bijvoorbeeld van ouders op kinderen maar ook via formele scholing en opleiding. Sociale verschillen werken door in het socialisatieproces. Zo leren kinderen van hooggeschoolden gemiddeld langer door dan kinderen van laaggeschoolden. Het verschil in opleiding en in keuze van opleidingen wordt (deels) 'sociaal overgeërfd', overgebracht door de invloed van belangrijke anderen in de nabije sociale omgeving, zoals ouders en leeftijdgenoten. Zulke overdraagbare verschillen leiden tot het bestaan van duurzame verschillen tussen sociale klassen. Er wordt onderscheid gemaakt tussen twee specifieke vormen van socialisatie. De ene vorm is enculturatie: het aanleren en verwerven van de (sub)cultuur van de samenleving waarin men geboren wordt. De andere vorm is **acculturatie**: "het aanleren en verwerven van een andere cultuur of elementen daaruit, dan die waarin iemand is opgegroeid". Bij acculturatie gaat het om individuen die

⁷ Marcionis et al. (2019): 94-96.

⁸ Weenink et al. (2017): 20.

⁹ De Jager, Mok & Berkens (2014), p. 267

reeds in een andere cultuur zijn gevormd, zoals buitenlanders die zich in Nederland vestigen en volwassenen die een geheel nieuwe levensbeschouwing overnemen¹⁰.

Socialisatie is van fundamenteel belang voor het voortbestaan van een samenleving, voor continuering en verandering van een (sub)cultuur en voor de vorming van elk individu. Als sociale wezens zijn mensen afhankelijk van de groepen waartoe ze behoren. In de loop van het socialisatieproces verwerven mensen de opvattingen, waarden en normen die hen maken tot lid van een maatschappij.¹¹ In dit proces ontstaat ook identificatie met anderen, een besef van groepslidmaatschap en hierdoor identiteitsontwikkeling van het individu gedurende de gehele levensloop. Socialisatie is ook belangrijk voor de gedragsregulatie: doordat mensen normen en gedragspatronen internaliseren wordt het gedrag (van anderen) beter voorspelbaar en het samenleven overzichtelijker.¹²

Socialisatie heeft dus verschillende functies:

- continuering van een (sub)cultuur;
- verandering van een (sub)cultuur;
- identificatie van het individu met anderen, met een groep en een (sub)cultuur, en het besef van groepslidmaatschap van het individu;
- identiteitsontwikkeling van het individu;
- gedragsregulatie van het individu.

Nature/nurture invloeden

Er is een jarenlange discussie geweest over de vraag of eigenschappen van individuen meer bepaald worden door nurture, dat wil zeggen opvoeding en omgevingsfactoren, dan door nature, dat wil zeggen biologische of erfelijke factoren. De meeste wetenschappers, zowel in de sociale- en gedragswetenschappen als in de biologie, beschouwen dit als een achterhaalde discussie. Het is evident dat in de vorming van menselijk gedrag sprake is van complexe interactie tussen erfelijke aanleg, algemeen menselijke biologie, directe omgevingsfactoren en culturele factoren.¹³

4.2 Veranderingen in het belang van socialisatoren

In de periode na de Tweede Wereldoorlog verandert de functie en het relatieve belang van verschillende socialisatoren in Nederland. Er vindt een verschuiving plaats van een grote rol voor kerk en vereniging naar een grote rol voor onderwijs, peergroup en media. De betekenis van onderwijs als socialisator neemt toe doordat scholing steeds belangrijker wordt en kinderen steeds vroeger en langer buiten de directe sfeer van het gezin in een regime van educatie en **socialisatie** worden geplaatst. Van scholen wordt in toenemende mate verwacht dat zij aandacht besteden aan opvoedingstaken zoals de opvoeding in normen en waarden en de sociale vorming van de leerlingen.

Vanaf de jaren vijftig wordt de invloed van de peergroup als socialisator groter en krijgen jongeren meer en andere mogelijkheden om een eigen **identiteit** te ontwikkelen. Door de enorme toename van het gebruik van media winnen deze aan betekenis als socialisator. Door het lezen van kranten, bladen, het luisteren naar radio, het bekijken van tv, film, het gebruik van internet en sociale media worden mensen geconfronteerd met een veelheid aan waarden en normen, zowel uit Nederland als daarbuiten. Culturele variaties in Nederland worden steeds zichtbaarder en door de toenemende **individualisering** ook steeds groter. De informatie die gegeven wordt door de media betreft niet alleen feiten, maar bevat ook een interpretatie van gebeurtenissen en heeft daarmee een socialiserende werking. Ook de soms verborgen waarden, normen, rolmodellen en rolpatronen, vooroordelen en stereotypen worden door de media doorgegeven.

Er bestaan verschillende visies, theorieën en benaderingen over de invloed van media op mensen. Onderzoekers hebben diverse hypothesen geformuleerd over de socialiserende werking van media, ofwel: op welke manier media mensen vormen:

- De cultivatiehypothese, voortkomend uit de culturele-indicatorenbenadering, stelt dat het wereldbeeld van de zware (media)kijkers meer overeenkomsten met de mediawerkelijkheid

¹⁰ De Jager, Mok & Berkers (2014), p. 289

¹¹ De Jager, Mok & Berkers (2014)

¹² Haralambos & Holborn (2013), p.753; Vranken et al. (2013), p. 215

¹³ Macionis et al. (2019) 102-104; Weenink et al.(2017): 20

vertoont en het wereldbeeld van de lichte (media)kijkers meer met de 'echte' werkelijkheid¹⁴. Zo concludeerden onderzoekers dat zware televisiekijkers blijken geven van meer angst voor de eigen veiligheid dan lichte televisiekijkers en dat zware kijkers het risico om bij geweldpleging betrokken te raken beduidend hoger inschatten dan de lichte kijkers en hoger dan het werkelijke risico¹⁵.

- De opinieleidershypothese stelt dat de invloed van media op publiek gaat via opinieleiders of idolen. Mensen nemen niet direct opvattingen, waarden en normen over uit media, maar zij volgen daarin bepaalde invloedrijke personen die media-inhouden "filteren". Vandaar dat ook wel wordt gesproken van het 'tweetrapsmodel' of de 'two-step-flow'-theorie of -hypothese. Mensen nemen normen, waarden en gedragingen over van opinieleiders in de media, bijvoorbeeld doordat zij zich met hen identificeren. Deze hypothese werd geformuleerd en regelmatig bevestigd voor traditionele massamedia zoals televisie. De opkomst van "influencers" op sociale media maakt deze hypothese nog actueler.¹⁶
- De mediaframing hypothese stelt dat de socialiserende invloed van media vorm krijgt via framing. Mediamakers kiezen altijd, bewust of onbewust, voor een bepaalde invalshoek. Dit heet framing, ofwel 'inkaderen': de manier waarop een onderwerp wordt gebracht, hoe het wordt ingekleed en uitgelegd, en waarmee het in verband wordt gebracht. Het frame dat journalisten presenteren weerspiegelt hun perceptie van het onderwerp. Dit frame beïnvloedt hoe het publiek het onderwerp gaat bekijken¹⁷. Waar de opinieleidershypothese stelt dat het gaat om *wie* iets bespreekt, legt de framinghypothese de nadruk op *hoe* iets wordt gepresenteerd. Of en hoe media een socialiserend of vormend effect hebben, hangt af van de manier waarop een boodschap wordt gebracht. Deze framing bepaalt de wijze waarop de ontvangers van die boodschap over het onderwerp gaan nadenken en praten. Of mensen positief of negatief over bepaalde sociale groepen (jongeren, ouderen, vluchtelingen, mensen met overgewicht) denken, hangt vooral af van de manier waarop de media over deze groepen communiceren.¹⁸
- De selectiviteitshypothese stelt dat de socialisatie van mensen via verschillende media bepaald wordt door de keuzes/selectie die mensen maken uit het media-aanbod. In dit selectieproces spelen verschillende selectiemechanismen een rol: selectieve blootstelling, selectieve perceptie en selectief onthouden. De selectiviteitshypothese gaat uit van beperkte invloed van de media. Een bekend voorbeeld van selectieve blootstelling is de hypothese van de 'filterbubbel': door sociale media en toegenomen media-aanbod krijgen mensen vooral informatie uit hun eigen groep, waardoor hun ideeën worden versterkt.¹⁹ Uiteraard speelt selectiviteit ook bij andere socialisatoren dan de media zoals binnen een familie of religie.

4.3 De vorming van de identiteit

Identiteit is "Het beeld dat iemand van zichzelf heeft, dat hij uitdraagt en anderen voorhoudt en dat hij als kenmerkend en blijvend beschouwt voor zijn eigen persoon en dat is afgeleid van zijn perceptie over de groep(en) waar hij wel of juist ook niet deel van uitmaakt". Identiteit wordt gevormd tijdens de **socialisatie** en is het resultaat van interactie met andere mensen of met anonieme socialisatoren zoals media. Identiteit kan gezien worden als het 'kruispunt' van zelfbeeld en groepsbinding: het beeld dat iemand heeft van zichzelf wordt bepaald door de groepen en sociale categorieën waar zij of hij toe behoort en waartoe hij of zij zichzelf vindt behoren. Een belangrijk aspect hiervan is bijvoorbeeld gender. Ieder kind ontwikkelt al vroeg een besef van zichzelf als vrouw, man of – minder vaak – geen van beide. Dit besef leidt zowel tot de ontwikkeling van een zelfbeeld, als de ontwikkeling van een gevoel van groepslidmaatschap. Dit gevoel van groepslidmaatschap stimuleert identificatie: mensen proberen de positie, het perspectief en het gedrag over te nemen van de als eigen ervaren groep. Op deze manieren leren mensen zich 'vrouwelijk' of 'mannelijk' te gedragen.²⁰

Er wordt onderscheid gemaakt tussen persoonlijke identiteit, sociale identiteit en collectieve of groepsidentiteit.

¹⁴ De Boer & Brennecke (2009; 2014): p. 167; Van Wijk & Huijzer (2018): p. 195-202

¹⁵ De Boer & Brennecke (2009; 2014): p. 168; p. 171

¹⁶ Van Wijk & Huijzer (2018); p. 153

¹⁷ De Boer & Brennecke (2014), p. 207-208; Van Wijk & Huijzer (2018), p. 181-184

¹⁸ De Boer & Brennecke (2014): p. 201-209

¹⁹ Van Wijk & Huijzer (2018): 211-214

²⁰ Macionis et al. (2019), p. 111.

- Persoonlijke identiteit is het beeld dat iemand heeft van zichzelf. Het is het antwoord op de vraag 'wie ben ik?'.²¹ Het zelfbeeld van een opgroeiend individu wordt in hoge mate bepaald door de manieren waarop 'belangrijke anderen', zoals ouders of vrienden, zich tegenover dat individu gedragen. Het individu ziet zichzelf door de ogen van de anderen en vormt zo een zelfbeeld.
- Sociale identiteit is het beeld dat iemand heeft van zichzelf als lid van de sociale groep(en) en categorie(ën) waar hij of zij deel van uitmaakt. Iemand ziet zichzelf bijvoorbeeld als vrouw, Rotterdammer, Europeaan, Nederlander met Marokkaanse roots, jongere en Sparta-fan. Dergelijke identiteiten sluiten elkaar niet uit, maar vormen samen een geheel van identificaties dat deze persoon maakt tot wie hij is. Sociale identiteit kan ook naar buiten toe worden uitgedragen. De verschillende elementen van iemands sociale identiteit stellen anderen in staat deze persoon sociaal te plaatsen.
- Collectieve identiteit is een zij-beeld van een groep dat breed wordt onderschreven door niet-leden of buitenstaanders.²²

In moderne samenlevingen is het accent steeds meer verschoven van sociale naar persoonlijke identiteit. Ieder individu moet zijn eigen individuele wil, voorkeur en persoonlijkheid ontdekken en ontwikkelen.²³ Ook sociale identiteiten moeten zo persoonlijk en authentiek mogelijk vorm krijgen.²⁴ Tussen externe collectieve identiteit en persoonlijke identiteit kunnen spanningen bestaan. Dit gebeurt bijvoorbeeld als iemand zich niet identificeert met de collectieve identiteit waar die persoon mee vereenzelvigd wordt door anderen. Lidmaatschap van verschillende groepen kan ook leiden tot loyaliteitsconflicten. In de hedendaagse Nederlandse samenleving heeft echter iedereen meerdere groepsidentiteiten en meervoudige, overlappende identificaties. Externe collectieve identiteiten kunnen dus van buiten de eigen groep worden opgelegd. Meestal zijn ze negatief en stigmatiserend. Het gebeurt vaak als bijeffect van sterke wij-gevoelens: mensen zoeken dan een 'outgroup' om zich tegen af te zetten. De externe collectieve identiteit waar iemand mee vereenzelvigd wordt door anderen, heeft weer effect op de sociaaleconomische, sociaal-culturele en politieke positie van die persoon. Collectieve identiteiten kunnen zo **sociale ongelijkheid** versterken en in stand houden.

4.4 Cultuur en de dimensies van Hofstede

Culturen vormen zich omdat groepen mensen op elkaar aangewezen zijn en iets met elkaar (willen) delen. Zij hebben een min of meer gemeenschappelijke leefwijze, die herkenbaar is aan immateriële aspecten als taal, waarden en normen en aan materiële aspecten zoals kunstobjecten, architectuur en kleding.

Cultuur is "het geheel van voorstellingen, uitdrukkingsvormen, opvattingen, waarden en normen die mensen als lid van een groep of samenleving hebben verworven".

De dominante cultuur is de cultuur van de groep in de samenleving met de invloedrijkste politieke of economische positie.

Dit is vaak, maar niet altijd, de grootste groep. Subculturen zijn levensstijlen die deels overlappen met de dominante cultuur, maar er ook deels van afwijken. Bekende voorbeelden van subculturen zijn verschillende jeugd- of jongerenculturen.

De jongerencultuur als duidelijk afgebakende subcultuur ontstond na de Tweede Wereldoorlog. Als gevolg van diverse maatschappelijke ontwikkelingen, vooral van de welvaartsstijging, de stijging van het opleidingspeil, technologische ontwikkelingen, de uitbreiding van de opleidingsduur, de veranderingen in de gezinnen en de toename van de vrije tijd is er tijd, ruimte en geld gekomen voor een specifieke identiteitsontwikkeling van jongeren, vaak (deels) in verzet tegen de dominante cultuur.²⁵

Jongerensubculturen stellen jongeren in staat verschillende rollen aan te nemen en uit te proberen en bieden de mogelijkheid om de jeugdfase op te rekken. Jongerensubculturen kunnen voor jongeren een middel zijn om een persoonlijke **identiteit** te ontwikkelen. Nieuwe communicatiemiddelen spelen hier een rol in.²⁶ Door de komst van vele immigranten die in Nederland bleven en kinderen en kleinkinderen kregen, zijn in de hedendaagse jongerensubculturen elementen te herkennen uit de Marokkaanse, Turkse, Antilliaanse en Surinaamse talen en culturen. Met de ontwikkeling van een jongerencultuur en van jongerensubculturen veranderen sociale bindingen. Als de bindingen in een samenleving veranderen kan dat effect hebben op de **sociale cohesie**. De opkomst van sterke subculturen kan leiden tot een

²¹ De Jager, Mok & Berkers (2014), p. 117.

²² Laermans (2012), p. 89. Er is gekozen om voor havo alleen externe identiteit te gebruiken.

²³ Schnabel (2007), p. 32

²⁴ Houtman (2008).

²⁵ Weenink et al. (2017), p. 247-8

²⁶ Roks & van den Broek (2017).

conflict tussen een sterke groepsbinding en het onderhouden van banden met anderen buiten de groep, met in- en uitsluiting tot gevolg.

Dimensies van Hofstede

Landen en culturen verschillen qua waarden, normen en opvattingen. Hofstede onderscheidt zes dimensies, waarop je culturen van elkaar kunt onderscheiden. Volgens dit model delen inwoners van een land een dominante cultuur. Dit uit zich in gedeelde normen en waarden. Hieruit volgt dat de overeenkomsten in normen, waarden en opvattingen binnen landen – opgevat als nationale culturen – altijd groter zijn dan de variaties binnen die landen.

Het gaat om de volgende dimensies:

- Grote **machtsafstand** versus kleine machtsafstand:
In samenlevingen met grotere machtsafstand verwachten en accepteren mensen dat de **macht** ongelijk is verdeeld²⁷, bijvoorbeeld in politiek maar ook school, gezin of organisaties. In samenlevingen met kleine machtsafstand wordt machtsongelijkheid minder geaccepteerd.
- Individualistisch versus collectivistisch:
In collectivistische samenlevingen verwachten en accepteren mensen dat het groepsbelang prevaleert boven het individuele belang²⁸ en dat individuen vanaf hun geboorte opgenomen worden in sterke, hechte groepen. Van individualistische samenlevingen is sprake als mensen in het algemeen het belang van het individu stellen boven het belang van de groep en de onderlinge banden tussen de individuen los zijn.
- Masculien versus feminien:
In een masculiene samenleving accepteren en verwachten mensen dat genderrollen duidelijk gescheiden zijn. In meer feminiene samenlevingen kunnen genderrollen elkaar overlappen²⁹, omdat mensen minder duidelijke grenzen trekken op basis van gender.
- Lage onzekerheidsvermijding versus hoge onzekerheidsvermijding:
In samenlevingen met een hoge onzekerheidsvermijding voelen mensen zich sneller bedreigd door onzekere of onbekende situaties³⁰, dan in samenlevingen met lage onzekerheidsvermijding. Dit uit zich op maatschappelijk niveau door de aanwezigheid van meer of minder formele en informele regels.
- Langetermijngerichtheid versus kortetermijngerichtheid:
In samenlevingen met grote langetermijngerichtheid zijn mensen gericht op het streven naar beloning in de toekomst, vooral door middel van volharding en spaarzaamheid. In samenlevingen gekenmerkt door kortetermijngerichtheid hechten mensen sterker aan deugden als respect voor traditie, het voorkomen van gezichtsverlies, en het voldoen aan sociale verplichtingen³¹.
- Hedonisme versus soberheid:
In samenlevingen waar soberheid centraal staat bestaat de overtuiging dat behoeftebevrediging, zoals genieten van het leven en plezier maken, in toom moet worden gehouden en gereguleerd moet worden door strikte sociale normen. Terwijl in sterk hedonistisch georiënteerde samenlevingen vrije behoeftebevrediging centraal staat.³²

Het model van Hofstede is niet onomstreden. Kritiek op de studie van Hofstede richt zich op het statische, homogene idee van cultuur en het stigmatiserende karakter dat deze benadering zou hebben³³.

Subdomein B2: Politieke socialisatie

- 5. De kandidaat kan voorbeelden van politieke socialisatie herkennen binnen een specifieke context. Hij kan tevens standpunten classificeren op basis van ideologieën en politieke dimensies.**

5.1 Het proces van politieke socialisatie

Politieke socialisatie is "het proces van overdracht en verwerving van de politieke **cultuur** van de

²⁷ Hofstede & Hofstede (2009), p. 58

²⁸ Hofstede & Hofstede (2009), p. 86

²⁹ Hofstede & Hofstede (2009), p. 128

³⁰ Hofstede & Hofstede (2009), p. 173

³¹ Hofstede & Hofstede (2009), p. 212

³² Hofstede, Hofstede & Minkov (2012), p. 285

³³ <http://www.davidpinto.nl/theorie.php>

groep(en) en samenleving waar mensen toe behoren. Het proces bestaat uit opvoeding, opleiding en andere vormen van omgang met anderen". Politieke cultuur is het geheel van politieke relevante tradities, kennis, opvattingen en oordelen die kenmerkend zijn voor een land, maar ook voor groepen daarbinnen en voor groepen/organisaties die landsgrenzen doorkruisen³⁴.

De sociale omgeving waarin iemand opgroeit, het onderwijs dat iemand volgt, de media die iemand gebruikt en ook de sociaaleconomische klasse waartoe iemand behoort, hebben invloed op de opvattingen die iemand ontwikkelt over de maatschappij en de politiek. Mensen passen zich in meer of mindere mate aan, aan het gedrag en de opvattingen over het politieke domein die heersen in de groep waarvan zij deel uitmaken. Op den duur maken zij zich het gedrag en de opvattingen eigen en worden deze vanzelfsprekend. Dit wordt ook internalisatie genoemd.

Het politieke systeem zelf is ook een factor die invloed uitoefent in de politieke socialisatie van burgers. In een systeem van parlementaire democratie bijvoorbeeld worden daarbij behorende waarden overgedragen die onderdeel uitmaken van dit politieke besluitvormingsmodel, zoals belangenafweging, compromissen sluiten en **samenwerking**. De opvattingen van mensen over wat goed en juist is in de politiek of samenleving verschillen. Dat kan dit leiden tot botsing van meningen of tot maatschappelijke **conflicten**.

Politieke socialisatie zorgt niet alleen voor de vorming van politieke voorkeuren, een bepaalde mate van participatiebereidheid en, bijvoorbeeld democratische, gedragspatronen van mensen, maar draagt vaak ook bij aan het voortbestaan van het politieke systeem. Onder andere onderwijs draagt politieke cultuur over.

5.2 Politieke ideologieën en de belangrijke politieke stromingen

Veel voorkomende politieke meningen in een land kunnen gerangschikt worden naar verschillende politieke dimensies zoals links/midden/rechts, progressief/conservatief, materialisme/postmaterialisme³⁵.

Partijen maken vaak een beginselprogramma op basis van een politieke **ideologie**. Een politieke ideologie is "een samenhangend geheel van beginselen en denkbeelden, meestal uitmondend in ideeën over de meest wenselijke maatschappelijke en politieke verhoudingen". Deze ideeën vormen antwoorden op politieke vraagstukken, dat wil zeggen hoe de **macht** verdeeld moet worden in een samenleving, op economische vraagstukken, dat wil zeggen hoe de productie en distributie van goederen georganiseerd moet worden in een samenleving en op sociaal-culturele vraagstukken, dat wil zeggen hoe groot de vrijheid van individuen kan en mag zijn in een samenleving. Politieke partijen hangen verschillende ideologieën aan, maar er zijn ook partijen die zich afzetten tegen het bedrijven van politiek op basis van ideologieën.

Het Nederlandse politieke landschap kende traditioneel drie hoofdstromingen: de confessionele, de liberale en de socialistische/sociaaldemocratische stroming.

- confessionalisme met van oorsprong uitgangspunten als: christelijke waarden en **samenwerking** in maatschappelijke verbanden zoals verenigingen, scholen en kerken;
- liberalisme met van oorsprong uitgangspunten als: individuele rechten en individuele vrijheden;
- socialisme/sociaaldemocratie met van oorsprong uitgangspunten als: gelijk(waardig)heid en een sturende rol van de overheid om dit te kunnen realiseren.

Subdomein B3: Socialisatie binnen een specifieke context

6. De kandidaat kan in hoofdlijnen maatschappelijke ontwikkelingen beschrijven die van invloed zijn op socialisatieprocessen en op de rol van socialisatoren daarin. Hij kan tevens conclusies trekken over de veranderde socialisatieprocessen.

6.1 De geschiedenis van het gezin en andere samenlevingsvormen in Nederland vanaf de jaren twintig van de 20ste eeuw

De geschiedenis van het gezin is vanaf de jaren twintig van de 20^e eeuw te classificeren in drie vier perioden aan de hand van kenmerkende maatschappelijke ontwikkelingen in die tijd³⁶.

³⁴ Hooghe (2012)

³⁵ De Swaan (1996), p. 136

³⁶ De Hoog (2003); SCP (2011)

De periode van de jaren twintig tot de jaren zestig

Maatschappelijke ontwikkelingen³⁷

De Nederlandse samenleving in deze periode is te typeren als een verzuilde samenleving. Na de Tweede Wereldoorlog was de babyboom een opvallende demografische ontwikkeling en er was sprake van economische groei.

Voor velen was het ideaal om een gezin te hebben dat zelfstandig gehuisvest kon worden. Door onder andere de woningnood werd dit ideaal pas in de zeventiger jaren van de 20ste eeuw bereikt

Type gezin in deze periode

In deze periode vonden veel mensen dat het gezin de hoeksteen van de samenleving was. Het meest voorkomende gezinstype was het zogenaamde kostwinnersgezin met als kenmerk een duidelijke taakverdeling tussen de huwelijkspartners: de man zorgde voor het inkomen en de vrouw verzorgde het huishouden en de kinderen. Tot in de jaren zestig moesten vrouwen stoppen met werken als ze huwden. De verhoudingen in het kostwinnersgezin binnenshuis, tussen ouders en kinderen, werden gekenmerkt als bevelshuishouding³⁸, dat wil zeggen gehoorzaamheid stond voorop en er was weinig ruimte voor individuele vrijheid. Tussen ouders en kinderen – vooral tussen vaders en kinderen – was er een groot **gezag-** of **machtsafstand**.

De periode van de jaren zestig tot de jaren tachtig

Maatschappelijke ontwikkelingen

Dominante waarden in de **cultuur** veranderden met de processen van **rationalisering**, **democratisering**, **individualisering** en ontzuiling. Door groeiende welvaart en modernisering werd men mobieler en ontmoette men vaker mensen van andere zuilen, waardoor de scheidingen tussen de zuilen minder strikt werden. Daarnaast werd de samenleving individualistischer: individuele ontplooiing werd steeds meer als belangrijk gezien.

Na de Tweede Wereldoorlog zetten belangrijke demografische ontwikkelingen in. De levensverwachting nam toe, maar ook de aan levenswijze gerelateerde gezondheidsklachten, zoals diabetes type 2 en hart- en vaatzieken. Daarnaast steeg het aantal echtscheidingen flink.

Deze demografische ontwikkelingen hingen nauw samen met economische ontwikkelingen: In de economie was er tot aan de oliecrisis van 1973 sprake van een hoogconjunctuur, waardoor een sterke behoefte aan arbeidskrachten ontstond. Dit leidde onder andere tot de komst van immigranten – gastarbeiders genoemd – en tot een groeiend aantal buitenshuis werkende vrouwen. De hoogte van lonen nam toe en het opleidingsniveau van met name vrouwen steeg. Vrouwenemancipatie werd een belangrijke sociale beweging en de populariteit van het huwelijk nam af. De **sociale ongelijkheid** tussen mannen en vrouwen op sociaaleconomisch gebied nam af.

Type gezin in deze periode

Mensen gingen steeds vaker eerst samenwonen voordat ze gingen trouwen en vrouwen werden later dan voorheen moeder. Moederschap werd steeds meer een bewuste keuze en gezinnen werden kleiner, mede door de anticonceptiepil. In de jaren tachtig werd ook abortus wettelijk toegestaan.

De verhoudingen binnen het gezin veranderden. Het kostwinnersgezin bleef bestaan, maar ook moderne gezinsvormen kwamen op en de diversiteit van gezinsverbanden nam toe. In het moderne gezin veranderde de bevelshuishouding van eerdere jaren in de onderhandelingshuishouding³⁹. Over gedragingen, taken en rollen werd nu binnen het gezin onderhandeld en overlegd en de gezagsafstand werd kleiner. In veel gezinnen richtte het opvoedingsideaal zich op de individuele ontwikkeling en de ontplooiing van het kind en niet meer op de aanpassing aan sociale normen. Moeders en vaders deelden in toenemende mate de verantwoordelijkheid voor het gezinsinkomen en de zorgtaken, zij het dat vrouwen nog steeds veel meer parttime in plaats van fulltime buitenshuis werkten dan mannen. Naast het moderne gezin ontstonden er woongroepen en leefden mensen ongehuwd samen. Men durfde ook meer en meer op te komen voor een lesbische of homoseksuele relatie.

De jaren tachtig en negentig van de 20^e eeuw

³⁷ Arts, Flap en Ultee (2009)

³⁸ De Swaan (1979)

³⁹ De Swaan (1979)

Maatschappelijke ontwikkelingen

De individualisering die in de jaren zestig begon, zette in de jaren tachtig verder door. Steeds meer stond het individu centraal; het kiezen van een eigen pad en het ontwikkelen van een eigen identiteit werden belangrijke sociale thema's. Zo ontstond onder andere de meerkeuzemaatschappij: er was steeds meer aanbod aan mogelijkheden voor opleidingen en vrijetijdsbestedingen.

Het aantal eenpersoonshuishoudens nam toe⁴⁰ en het vruchtbaarheidscijfer daalde verder⁴¹. Het aantal echtscheidingen stabiliseerde. Toebedeelde relaties⁴² zoals familie en verwantschapsrelaties werden anders vormgegeven en het onderhouden daarvan was minder vanzelfsprekend dan voorheen.

Daarentegen kwam de nadruk meer en meer te liggen op verworven relaties; dat zijn zelfgekozen relaties en netwerken, zoals vriendschappen en vriendengroepen.

De discussie over sociale scheidslijnen met betrekking tot etnische achtergrond werd een belangrijk thema. Zo werden trouwpatronen, net zoals vriendschapsnetwerken, sterk gerelateerd aan de eigen herkomstgroep⁴³. Deze sociale scheidslijnen waren een gevolg van meerdere factoren. Er waren verschillen in ontmoetingskansen; scholen, buurten en vrijetijdsorganisaties werden vaak langs lijnen van herkomst gesegregeerd. Er waren verschillen in voorkeuren; verschillen in culturele gewoontes creëerden sociale afstand en mensen kozen ervoor om te gaan met anderen die zich op dezelfde manier gedroegen. Mede daardoor leefden in groepen die van herkomst verschilden soms ook normen die de omgang met de andere groepen niet bevorderden en werden bijvoorbeeld vriendschappen tussen mensen met verschillende etnische achtergronden door de eigen groep afgekeurd.

Type gezin in deze periode

Ook in deze periode bleef het kostwinnersgezin bestaan, maar het moderne gezin won meer aan betekenis. Binnen gezinnen stond zelfontplooiing – ook die van ouders – centraal⁴⁴. Daarnaast werden gemaakte keuzes minder bindend: men werd zich steeds meer bewust dat men kon wisselen van opleiding, partner en woonruimte. Co-ouderschap na echtscheiding werd mogelijk en patchworkgezinnen ontstonden.

De 21ste eeuw⁴⁵

Maatschappelijke ontwikkelingen

De wereld is in de 21ste eeuw kleiner geworden. Nederland raakte nog meer verbonden met de wereld. Jaren van economische groei werden afgewisseld met een financiële crisis en een pandemie. Structureel werden de klimaatcrisis en de migratiecrisis, de laatste als gevolg van oorlog, geweld en armoede in verschillende delen van de wereld.

Naast deze mondiale ontwikkelingen, die de Nederlandse samenleving raakten, was de opkomst van de participatiesamenleving een belangrijke ontwikkeling. De overheid trok zich meer en meer terug en verantwoordelijkheid voor bijvoorbeeld mantelzorg werd steeds meer bij de burger gelegd. Op de arbeidsmarkt speelde de opkomst van deeltijdwerk en flexwerk een grote rol.

Tegelijkertijd verloren instituties die centraal stonden in de samenleving - zoals kerk en gezin - nog meer aan betekenis en ging individualisering steeds verder. Gezinnen bleven klein en doordat de levensverwachting verder opliep nam de vergrijzing toe. De verworven relaties werden nog belangrijker en communicatietechnologie veranderde de manieren van contact.

Type gezin in deze periode

In deze periode zette de gezinsontwikkeling van de vorige periode door: het moderne gezin was het meest voorkomend, maar ook het kostwinnersgezin kwam voor. Bezien voor de Nederlandse bevolking als geheel leefden minder mensen in een gezin. Het aandeel eenpersoonshuishoudens nam toe: in 2016 bijna 40% van de huishoudens.⁴⁶ Dit kwam doordat jongeren later trouwden of samenwoonden en doordat ouderen langer zelfstandig bleven wonen. Het betekende niet dat iedereen ook single was. De zogenaamde LAT- relatie was populair, vooral onder jongeren. Vrijwel de meeste stellen gingen eerst samenwonen en

⁴⁰ Van 22% in 1981 naar 36% in 2010: SCP (2011), p. 36

⁴¹ Van 3,1 in 1960 naar 1,80 in 2009: http://data.worldbank.org/dutch?cid=GPDnl_11, geraadpleegd op 27-5-2011

⁴² De Swaan (2006)

⁴³ Negen op de tien mensen met een Turkse en Marokkaanse achtergrond, zeven op de tien met een Surinaamse achtergrond, vier op de tien mensen met een niet-westerse migratieachtergrond trouwden in 2011 iemand uit de eigen herkomstgroep (CBS, 2012 p. 55)

⁴⁴ De Hoog (2003), p. 6

⁴⁵ <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2017/52/worden-we-individualistischer->

⁴⁶ CBS (2017) 'Worden we individualistischer?' te raadplegen op <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2017/52/worden-we-individualistischer->

veelal werd er helemaal niet meer getrouwd of werd gekozen voor een geregistreerd partnerschap. Het aantal gehuwden in de bevolking lag in het jaar 2000 nog rond de 45%. In 2017 was het gedaald naar 39%. Het aantal echtscheidingen bleef stabiel: ongeveer 1 op de 3 huwelijken eindigde in scheiding. In 2001 legaliseerde Nederland als eerste land ter wereld het huwelijk tussen mensen van gelijke sekse, het homohuwelijk. Als het gaat om de relatie tussen ouders en kinderen dan bleef het streven naar individuele ontplooiing belangrijk.

Sub domein B4: Overheidsbeleid en standpunten van politieke partijen

7. De kandidaat kan weergeven op welke manieren de overheid invloed trachtte uit te oefenen op het proces van (politieke) socialisatie. Hij kan tevens afleiden welke opvattingen aanhangers van politieke stromingen hebben over de rol van de overheid binnen een specifieke context.

7.1 Overheidsbeleid met betrekking tot gezin en andere samenlevingsvormen vanaf de tweede helft van de 20ste eeuw

Het gezinsbeleid van de Nederlandse overheid kenmerkt zich van oudsher door terughoudendheid bij de opvoeding⁴⁷.

De rol van de overheid blijft over het algemeen beperkt tot het bieden van een wettelijk kader, bijvoorbeeld bepalingen die gaan over het ouderlijk **gezag**, en tot het scheppen van noodzakelijke financiële en praktische (rand)voorwaarden⁴⁸. Deze relatieve terughoudendheid van de overheid op pedagogisch gebied heeft zijn oorsprong in de verzuiling. Terughoudendheid van de overheid is geen vanzelfsprekendheid: in totalitaire staten bemoeit de staat zich veel intensiever met de opvoeding van de kinderen.

De maatschappelijke veranderingen ten aanzien van relatie- en gezinsvorming in de jaren zestig tot tachtig hadden hun weerslag op het gezinsbeleid van de overheid. Door het voortgaande proces van **individualisering** was er sprake van een verandering in de betekenis van het gezin als **sociale institutie** en de opkomende en veranderende rol van de individuele gezinsleden. Zo werden er in de jaren zestig systematische afdelingen voor maatschappelijk werk in de Nederlandse gemeentes ingesteld, die ervoor moesten zorgen problemen binnen en tussen gezinnen op te lossen.

In de tweede helft van de vorige eeuw werd de verzorgingsstaat in Nederland systematisch opgebouwd. Zo werd in de jaren vijftig de Algemene Ouderdomswet, bekend onder de afkorting AOW, ingevoerd en in de jaren zestig de Algemene Bijstandswet. Door dergelijke wetten werden de afhankelijkheden tussen mensen en met name ook die binnen gezinnen kleiner.

De gezinspolitiek stimuleerde vooral vrouwenemancipatie. Zo werd er in de jaren vijftig besloten dat ambtenaressen die gingen trouwen, niet meer vanzelfsprekend werden ontslagen. Ook werd vanaf 1957 de handelingsonbekwaamheid van de gehuwde vrouw opgeheven. Gehuwde vrouwen konden sindsdien zelfstandig optreden in alle juridische en financiële kwesties. Hoewel vrouwen de jure in Nederland zijn gelijkgesteld aan mannen, is er de facto nog veel ongelijkheid. Zo zijn vrouwen tegenwoordig in topposities in alle sectoren minder vertegenwoordigd en zijn mannen nauwelijks vertegenwoordigd in verzorgende beroepen.

De rol van de overheid heeft ook betrekking op ouderschap. In 2019 werd het recht op geboorteverlof voor mannen verruimd en in 2020 kwam hier nog de mogelijkheid voor aanvullend geboorteverlof onder gunstige salariscondities bij.⁴⁹ Dergelijke wetten waren bedoeld om het voor vrouwen makkelijker te maken werk en moederschap te combineren en ook om vaders tot evenredig gedeeld ouderschap aan te sporen.

Naast dergelijke maatregelen in de gezinspolitiek heeft de overheid ook invloed op het gedrag van jongeren. In de jaren tachtig bijvoorbeeld werd voor jongeren die studeerden de basisbeurs ingevoerd, waarbij iedere jongere ongeacht het inkomen van de ouders, hetzelfde bedrag ontving. Deze beurs verving de kinderbijslag en maakte kinderen onafhankelijker van hun ouders. Door de basisbeurs kozen meer jongeren ervoor om te studeren en om op zichzelf te wonen.

⁴⁷ SCP (2011), p. 21

⁴⁸ SCP (2011), p. 21

⁴⁹ Rutgers, The state of Dutch fathers (2019)

7.2 Politieke ideologieën en hun denkbeelden over samenlevingsvormen

In de confessionele **ideologie** is het streven om, vanuit een christelijk-ethische manier van denken, het gezin te behouden als hoeksteen van de samenleving, met daarin ruimte voor traditionele rollen voor mannen en vrouwen.

In de liberale ideologie is vrijheid van het individu het streven; de overheid moet die vrijheid beschermen en zich verder neutraal opstellen in ethische kwesties.

Ook bij de socialistische/sociaaldemocratische ideologie is de vrijheid van het individu voor een samenlevingsvorm het streven; de overheid mag actief ingrijpen om gelijkheid tussen mannen en vrouwen en tussen verschillende samenlevingsvormen vorm te geven.

7.3 Regelgeving en acceptatie van andere samenlevingsvormen

In de Nederlandse samenleving ontwikkelden zich andere waarden en normen ten aanzien van 'relaties', zoals het ongehuwd samenwonen. Aanvankelijk werd dit afgekeurd en vond men het getuigen van zedeloosheid, maar onder invloed van de subculturen en protestbewegingen in de zestiger jaren werd dit steeds meer geaccepteerd en in de zeventiger jaren **geïnstitutionaliseerd** onder andere in nieuwe wetgeving zoals de scheidingswet van 1971. Van de paren die eind jaren negentig in het huwelijk zijn getreden, hebben negen op de tien eerder ongehuwd samengewoond⁵⁰. Daarom is er ook gezocht naar mogelijkheden om deze samenlevingsvorm formeel te regelen bijvoorbeeld in de vorm van een samenlevingscontract.

Eenzelfde ontwikkeling vindt plaats bij de regelgeving ten aanzien van het samenleven van homoseksuele mannen en vrouwen. Sinds 1971 is in Nederland discriminatie van homoseksuelen wettelijk verboden. Inmiddels is dit in 2001 formeel geïnstitutionaliseerd door het bestaande burgerlijk huwelijk open te stellen voor twee personen van hetzelfde geslacht. Sinds 2014 is het voor twee vrouwen die een relatie hebben veel eenvoudiger geworden om gezamenlijk **gezag** over hun kind te krijgen. De meemoeder kan het kind namelijk - desgewenst al vóór de geboorte - erkennen, waardoor de moeders beiden de juridische ouders zijn.

⁵⁰ SCP (2011), p. 45

3.2 DOMEIN C: VERHOUDING (BINNEN EEN SPECIFIEKE CONTEXT)

Inleiding

Verhouding is het hoofdconcept dat met een aantal kernconcepten centraal staat in Domein C en toegepast wordt binnen de context maatschappelijke verschillen. Het hoofdconcept verhouding biedt leerlingen gereedschap om inzicht te krijgen in "de wijze waarop mensen zich van elkaar onderscheiden en tot elkaar verhouden en de manier waarop samenlevingen in sociale zin vorm geven aan deze verschillen".

Enkele belangrijke vragen die hierover gesteld kunnen worden, zijn:

- Hoe worden schaarse en hooggewaardeerde zaken in een samenleving verdeeld?
- Wie verdelen deze schaarse en hooggewaardeerde zaken en op grond waarvan?
- Wat zijn de gevolgen van deze verdeling voor de maatschappelijke en politieke verhoudingen?

Hoofd- en kernconcepten die aan bod komen bij Domein C zijn:

Hoofdconcept	kernconcepten
verhouding	sociale gelijkheid/ sociale ongelijkheid macht/gezag conflict/samenwerking
vorming	identiteit cultuur socialisatie ideologie
binding	sociale cohesie cultuur
verandering	globalisering

Sub domein C1: Sociale ongelijkheid

8. De kandidaat kan binnen een specifieke context sociale ongelijkheid verklaren en kan beschrijven wat de gevolgen zijn van sociale ongelijkheid.

8.1 Ongelijke sociale verhoudingen

Voor alle waarneembare verschillen tussen mensen geldt dat ze sociaal gevormd zijn, dat wil zeggen dat er binnen een bepaalde samenleving verwachtingen aan verbonden worden en dat er een betekenis aan gegeven wordt, waardoor die verschillen anders uitwerken⁵¹. Het maken van onderscheid op basis van deze verschillen uit zich in **sociale ongelijkheid**.

Sociale ongelijkheid is "een situatie waarin verschillen tussen mensen in al dan niet aangeboren kenmerken, consequenties hebben voor hun maatschappelijke positie en leiden tot een ongelijke verdeling van schaarse en hooggewaardeerde zaken, van waardering en behandeling".

De mate van waardering en de criteria die men daarbij hanteert zijn aan verandering onderhevig. Welke betekenis mensen geven aan verschillen is **cultureel** bepaald.

Naarmate verschillen, of de consequenties die aan verschillen verbonden worden, groter zijn, leven mensen in meer ongelijke sociale verhoudingen. Het gaat daarbij om vier soorten sociale ongelijkheid⁵² oftewel, ongelijke verdelingen van hulpbronnen⁵³:

- ongelijke verdeling van economische hulpbronnen, zoals geld en bezit. Dit kunnen ook schaarse en hooggewaardeerde consumptiegoederen zijn of het inkomen dat iemand verdient en het vermogen

⁵¹ De Swaan (1996), p. 43

⁵² De Swaan (1996), p. 43 e.v.

⁵³ Arts, Flap en Ultee (2009)

dat iemand bezit. Opleiding en beroepservaring worden eveneens tot de economische hulpbronnen gerekend omdat men door opleiding en ervaring kan werken en geld verdienen;

- ongelijke verdeling van sociale hulpbronnen⁵⁴, zoals mensen die je kent en die je helpen doordat ze hun hulpbronnen, bijvoorbeeld geld, aan je uitlenen of je op een andere manier steunen;
- ongelijke verdeling van symbolische hulpbronnen, zoals status en aanzien. Terwijl geld en bezit tastbaar en telbaar zijn, is iemands status niet zo makkelijk in een getal uit te drukken. Desalniettemin hebben verschillen in status en aanzien grote gevolgen voor waardering en behandeling van personen op grond van hun maatschappelijke positie en leefstijl;
- ongelijke verdeling van politieke hulpbronnen, zoals **macht** en **gezag**. Dit kunnen middelen zijn om een bepaald gedrag van anderen af te dwingen, bijvoorbeeld fysieke, zoals militaire of juridische dwangmiddelen.

8.2 Sociale stratificatie

In een samenleving vormen zich groepen die een vergelijkbare maatschappelijke positie delen. Sociale stratificatie is een verdeling van de maatschappij in groepen of sociale lagen, waartussen **sociale ongelijkheid** bestaat. Het lidmaatschap van deze groepen is ten dele sociaal erfelijk. Verschillen in economisch, sociaal en cultureel kapitaal⁵⁵ hebben invloed op de mogelijkheid van individuen of groepen om verandering aan te brengen in hun maatschappelijke positie: opwaartse en/of neerwaartse sociale mobiliteit.

8.3 Positietoewijzing en positieverwerving

Het begrip maatschappelijke positie verwijst naar de plaats die iemand inneemt ten opzichte van anderen. Daarmee is zijn verhouding tot anderen bepaald. Bij het verkrijgen van een maatschappelijke positie spelen twee processen in meer of mindere mate een rol: het proces van positietoewijzing en het proces van positieverwerving.

Het proces van positietoewijzing verwijst naar maatschappelijke oorzaken waardoor een persoon of groep op een bepaalde positie terechtkomt. Deze maatschappelijke oorzaken werken van buitenaf op de persoon of groep in. Het proces van positieverwerving verwijst naar het verkrijgen van een maatschappelijke positie door de eigen bijdrage van een persoon of de groep waartoe iemand behoort.

8.4 Gevolgen van maatschappelijke posities

De maatschappelijke positie heeft invloed op de mate waarin mensen in staat zijn om zelf vorm te geven aan hun leven. In het **socialisatie**proces vormen mensen zich met kennis, opvattingen en verwachtingen die van invloed zijn op schoolsucces, gezondheid, politieke participatie en vrijetijdsbesteding.

Onderwijs

Het cultureel kapitaal van ouders beïnvloedt de schoolprestaties van kinderen, evenals het oordeel van docenten over leerlingen en de beslissingen van ouders en kinderen om opleidingen vroegtijdig te beëindigen.

Gezondheid

Mensen met een lagere maatschappelijke positie hebben meer aandoeningen en ziekten en leven gemiddeld minder lang. De oorzaken daarvoor zijn complex:

- mensen uit hogere klassen hebben vaak meer kennis en een hoger opleidingsniveau en hechten als gevolg daarvan meer belang aan gezondheid. Ze herkennen de symptomen van ziek zijn beter en kunnen de ernst van de ziekte beter inschatten. Ook zien ze het belang van preventie in;
- mensen met meer kennis zijn beter in staat hun gezondheid en levensverwachting te beïnvloeden door te kiezen voor een gezonde(re) levensstijl. Mensen met weinig kennis schrijven veranderingen in hun leven meestal toe aan toeval, geluk en ongeluk;
- mensen uit lagere sociaaleconomische groepen vertonen vaker gedrag dat de gezondheid schaadt (roken, drinken en te veel/te vet eten) en sporten minder;
- de communicatievaardigheden kunnen een rol spelen in het contact met artsen en gevolgen hebben voor medische besluiten⁵⁶.

Politiek

⁵⁴ Tubergen (2020) Introduction to sociology, p. 246

⁵⁵ Zie ook eindterm 4.2

⁵⁶ De Jongh, Grundmeijer en Van de Lisdonk (2009), p. 42

Onder niet-kiezers zijn mensen met weinig opleiding en een laag inkomen oververtegenwoordigd. Wie niet stemt compenseert dat zelden door op een andere manier te participeren in politiek⁵⁷.

Cultuur

Er zijn aanzienlijke verschillen tussen mensen wat betreft de wijze waarop zij hun vrije tijd besteden, hun mediagedrag evenals bezoek aan culturele evenementen en bezienswaardigheden als musea. Mensen met een hoge opleiding en een hoog inkomen gaan vaker naar musea, schouwburgen en concertzalen en lezen meer. Mensen met lagere maatschappelijke posities hebben vaak een voorkeur voor andere vormen van **cultuur**⁵⁸.

Klassenverschillen zijn nauw verbonden met verschillen in status. Relatiepatronen, omgangsvormen en levensstijlen van verschillende groepen beïnvloeden de mate waarin groepen in de samenleving al of niet met elkaar omgaan of elkaar uitsluiten. Omgekeerd brengt intensieve sociale omgang overeenkomsten in levensstijl met zich mee. Leden van verschillende sociale lagen verschillen in levensstijl, manieren, eetgewoonten, taalgebruik, vrijetijdsbesteding en culturele smaak en daardoor herkennen mensen elkaar als behorend tot een bepaald sociaal milieu. Wie een hogere status wil verwerven zal niet alleen een hoger inkomen of een baan met hogere status moeten zoeken, maar ook de cultuur van hogere statusgroepen moeten overnemen. Dat streven van lagere statusgroepen brengt hogere statusgroepen ertoe telkens weer nieuwe tekenen van onderscheid te creëren⁵⁹.

Subdomein C2: Macht en gezag

9. De kandidaat kan binnen een specifieke context macht classificeren naar niveaus, naar soorten en naar bronnen. Hij kan macht onderscheiden van gezag en theorieën vergelijken over de machtsverdeling in een democratie.

9.1 Macht

Macht is "het vermogen om hulpbronnen in te zetten om bepaalde doelstellingen te bereiken en de handelingsmogelijkheden van anderen te beperken of te vergroten". Macht is een relationeel begrip, komt op alle niveaus voor en kent verschillende soorten.⁶⁰ Allereerst zijn er de interpersoonlijke machtsverschillen tussen personen op microniveau. Daarnaast zijn er machtsverhoudingen op het mesoniveau van groepen, organisaties en instituties. Bovendien is er op macroniveau in de maatschappij sprake van machtsverschil tussen bepaalde belangengroepen- en organisaties⁶¹ en tussen landen of internationale machtsblokken zoals de NAVO of de EU.

Personen, groepen en landen proberen macht te verwerven omdat dit hen in staat stelt de eigen doelen te bereiken, al dan niet ten koste van de doelen van anderen. Bij macht is er sprake van een asymmetrische relatie tussen de betreffende actoren.

Er wordt een onderscheid gemaakt tussen:

- formele macht: macht die formeel is afgesproken en vastgelegd in wetten en contracten);
- informele macht: waarbij dit niet is gebeurd en er andere redenen zijn waarom iemand macht krijgt, bijvoorbeeld charisma, superieure vaardigheden of kennis, traditie.

Macht kan voortvloeien uit verschillende machtsbronnen:

- economische bronnen, zoals geld, productiemiddelen en dominantie in een internationaal handelsnetwerk;
- cognitieve bronnen, zoals waardevolle kennis;
- politieke bronnen, zoals wetten en militaire middelen;
- affectieve bronnen, zoals charisma.⁶²

Politieke macht

Politieke macht is het vermogen om de politieke besluitvorming te beïnvloeden. Machtsuitoefening door de overheid en de formele structuren van de politieke orde zijn gebaseerd op formele macht. Zo is de

⁵⁷ Zie ook eindterm 9.2 en 9.3

⁵⁸ Wilterdink en Van Heerikhuizen (2012), p. 194

⁵⁹ Wilterdink en Van Heerikhuizen (2012), p. 195 - 197

⁶⁰ Van der Eijk (2019), p.100-101; Van Praag (2017), p. 16 e.v.

⁶¹ Vranken, Van Hootegem & Hendrickx (2013), p. 109-110

⁶² Eijk (2019), p.103-104

macht van de regering weer anders geregeld en anders van aard dan de macht van het parlement. Door de politiek zijn officiële machtsverdelingen en machtsverhoudingen wettelijk geregeld. Zo heeft de overheid in een land als Nederland als enige de legitieme macht over geweldsuitoefening en grijpt de overheid af en toe ook met geweld in, in het belang van de maatschappelijke ordehandhaving.

Zowel binnen als tussen staten spelen machtsverschillen een grote rol. Wanneer (de voornaamste) actoren ongeveer evenveel macht hebben, dan kunnen zij hun wil niet opleggen aan de ander en is er sprake van een machtsevenwicht.

Machtsongelijkheid op internationaal niveau leidt soms tot oorlog en geweld. Ook binnen een staat kan machtsongelijkheid tot geweld leiden, bijvoorbeeld door machtsoverwicht van een bevolkingsgroep die via de overheid de wil op probeert te leggen aan een andere bevolkingsgroep, of juist door een machtsvacuüm wanneer de overheid macht verliest en een burgeroorlog ontstaat.

9.2 De ongelijke verdeling van politieke participatie en politieke macht

De mate van politieke participatie wordt beïnvloed door variabelen als opleiding, inkomen, religie, sekse en etniciteit.

Politieke participatie wordt gewoonlijk onderscheiden in:

- Electorale participatie: stemmen, meewerken aan een verkiezingscampagne, lidmaatschap politieke partijen;
- Niet-electorale participatie: lobbyen, contacten met politici, politieke partijen, belangenorganisaties en/of media; lidmaatschap belangenorganisaties, protestacties.

Mensen in een lagere maatschappelijke positie participeren minder en hebben, bijna altijd, minder politieke **macht** dan anderen. Zij beschikken over minder machtsbronnen om invloed uit te oefenen en te participeren en dat leidt in de praktijk tot relatief minder toegang tot hogere functies in politiek en bestuur en minder participatie in de politiek.

9.3 Verschillende visies op de wenselijkheid van politieke participatie

Volgens de ontwikkelingsvisie is politieke participatie een doel op zichzelf. Burgers willen politiek actief zijn en leren er veel van. Hun kennis, zelfvertrouwen en bekwaamheid om te participeren neemt toe wanneer zij echt betrokken zijn bij grote politieke vraagstukken. Hoe meer burgers politiek actief zijn, hoe beter de democratie volgens deze visie functioneert. In deze visie wordt betrokkenheid van burgers bij het politiek systeem toegejuicht. Deelname aan verkiezingen is niet voldoende.

Volgens de instrumentele visie is politieke participatie vooral een middel om tot besluiten te komen. Mensen weten zelf het beste wat hun belangen zijn en door te stemmen geven ze de gekozen politici een aanwijzing voor de inrichting van het beleid. Participatie is in deze visie wenselijk als het leidt tot beter beleid, of tot meer acceptatie van beleid. Participatie is niet altijd goed, bijvoorbeeld wanneer vooral specifieke groepen zoals rijke mensen of hoogopgeleiden van zich laten horen, of wanneer politiek actieve burgers het niet accepteren wanneer zij hun zin niet krijgen. Omdat alle groepen actief deelnemen aan verkiezingen, moeten verkiezingen de kern zijn van politieke participatie.⁶³

9.4 Verschillende theorieën over de machtsverdeling in een democratie

Volgens de theorie van het pluralisme bestaat de moderne samenleving uit een veelheid van maatschappelijke groepen die allemaal verschillende belangen vertegenwoordigen. Daarmee wordt verzekerd dat er in de samenleving een zekere spreiding van **macht** is. Er is open toegang tot het proces van politieke besluitvorming.

Volgens de machtselitetheorie is er een machtselite, die sleutelposities inneemt op sociaaleconomisch en politiek terrein. Veel macht en invloed zijn geconcentreerd in grote organisaties waartegen de macht van regering en parlement nauwelijks opgewassen is⁶⁴.

Vroeger werd gedacht dat een politieke machtsstructuur óf volledig beheerd werd door één elite óf volledig pluralistisch was. Tegenwoordig worden beide als uiteinden van een continuüm gezien⁶⁵.

⁶³ Van der Meer (2017)

⁶⁴ De Kievit (1996), p. 59-60, Wilterdink & van Heerikhuizen (1993), p. 121-124

⁶⁵ Woerdman (2013), p. 251

9.5 Gezag

Binnen de sociale wetenschappen worden de verschijnselen macht en gezag analytisch van elkaar gescheiden en eenduidig geformuleerd. Gezag is "macht die als legitiem beschouwd wordt". Typisch voor het hebben van gezag is dat mensen de toe-eigening en het gebruik van machtsbronnen door de machthebber - een persoon, een groep, een instelling of een land - rechtmatig vinden. Hierdoor zullen mensen vrijwillig de beslissingen van de machthebber accepteren. Gezaghebbende mensen of instanties hebben macht, want hun volgers doen wat zij willen, maar het is geen macht gebaseerd op dwang. Het is macht die als legitiem ervaren wordt, zowel door de gezaghebbende als door degenen die deze volgen of gehoorzamen. Een actor kan zijn gezag ontleen aan verschillende bronnen:

- de kwaliteiten die aan de actor worden toegeschreven;
- de positie die deze actor in een organisatie inneemt;
- de prestaties die aan hem toegeschreven worden.

Het centrale verschil tussen gezag en macht is gelegen in de erkenning en acceptatie van bepaalde opvattingen of beslissingen van gezaghebbende mensen door andere mensen. Gezaghebbende mensen of instanties hebben wel macht, want hun volgers doen wel wat zij willen, maar het is geen macht gebaseerd op dwang. Het is macht die als legitiem ervaren wordt zowel door de gezaghebbende als door degenen die hem volgen of gehoorzamen. Wil iemand zijn gezag behouden dan moet iemand voortdurend mensen proberen te overtuigen van zijn prestaties en goede kwaliteiten en zijn sociale positie in de organisatie of samenleving zien te behouden.

Het gezag wordt door een gezagsdrager meestal langzaam opgebouwd, maar kan ook snel verloren gaan als de mensen geen vertrouwen meer in de persoon, groep of instelling hebben of geen geloof meer hechten aan wat de gezagsdrager zegt.

Politiek gezag

In de politiek streeft men vaak naar meer gezag omdat men daarmee erkend wordt als de persoon of instantie die invloed mag uitoefenen op anderen. De zeggenschap over anderen wordt dan als legitiem beschouwd. Daardoor verkrijgt men een sterkere positie dan wanneer de invloed alleen gebaseerd zou zijn op pure machtsuitoefening. Bij politiek gezag wordt de invloed geaccepteerd en gaan mensen handelen in overeenstemming met wat er door de politieke actor is besloten.

De politieke machtsuitoefening wordt dan als legitiem opgevat zowel door de gezagsdrager als door degenen die eraan onderworpen zijn. Als de politiek vanuit democratisch oogpunt goed werkt wordt de macht omgezet in gezag en komt de politicus vaster in het zadel te zitten, wordt de stabiliteit van een regering verhoogd of wordt de positie van een land sterker in de internationale politieke verhoudingen.

Sub domein C3: Maatschappelijke en politieke conflicten en samenwerking

10. De kandidaat kan ontleden welke oorzaken ten grondslag liggen aan maatschappelijke en politieke conflicten op de verschillende niveaus en wat de gevolgen ervan zijn. Hij kan tevens modellen onderscheiden gebaseerd op conflict of samenwerking.

10.1 Maatschappelijke en politieke conflicten

Er is sprake van een **conflict** in "een situatie waarin individuen, groepen en/of staten elkaar tegenwerken om de eigen doelen te bereiken". Conflicten komen voor op micro-, meso- en macroniveau. Bij maatschappelijke en sociale conflicten spelen vaak **machts**verschillen tussen individuen, (bevolkings)groepen of landen een rol.

In de sociale wetenschappen bestaan er twee benaderingen die zich nadrukkelijk bezig houden met maatschappelijke en politieke conflicten:

- In de conflictbenadering van Marx staan de ongelijke materiële verschillen tussen de bezittende en de bezitloze klasse centraal. De ongelijkheid in de bezitsverhoudingen leidt volgens deze theorie tot een onontkoombaar conflict resulterend in het omverwerpen van het op economische ongelijkheid en uitbuiting gebaseerde economische en politieke systeem;
- In de conflictbenadering van Huntington staat centraal dat maatschappelijke conflicten hun oorsprong ook kunnen hebben in uiteenlopende sociale en culturele verschillen. Veel conflicten in de samenleving hebben een godsdienstige, etnische en/of politieke achtergrond of hebben te maken met belangentegenstellingen tussen bijvoorbeeld generaties.

Politieke conflicten

Verschillen van mening en conflicten over hoe de samenleving er uit zou moeten zien en over hoe die op een bepaald moment ingericht is, worden voortdurend aan de orde gesteld in de politiek. Over de wenselijke inrichting van de samenleving en over de koers die daartoe moet worden gevaren bestaan in het politieke debat doorgaans (soms zeer) verschillende opvattingen. De botsing van verschillende ideeën kan leiden tot politieke conflicten. Daarbij gaat het vaak om economische kwesties of over ongelijkheid in de sfeer van geld of macht, maar het kan ook gaan over niet-materiële zaken als privacy, euthanasie et cetera. Politieke conflicten kunnen nationaal en internationaal vele gedaanten aannemen. Als aanvankelijk gematigde politieke meningsverschillen groeien, kunnen ze de vorm gaan aannemen van politieke conflicten en kunnen ze soms verder escaleren.

Op internationaal niveau spelen politieke conflicten een belangrijke rol. Dikwijls gaat het daarbij om manifeste en opzienbarende politieke conflicten. De minder duidelijk zichtbare, langdurige, latente conflicten spelen vaak geen of een geringere rol. Vooral interstatelijke oorlogen en burgeroorlogen krijgen veel aandacht. Oorlogen kunnen beschouwd worden als extreme vormen van conflictgedrag in (inter)nationale relaties.

10.2 Oorzaken van maatschappelijke en politieke conflicten

Niemand kan voorspellen wanneer en hoe een maatschappelijk of politiek **conflict** zal uitbreken en hoe groot het conflict zal zijn. Scheidslijnen tussen groepen leiden soms tot botsingen en protesten (met name als ze samengaan met ongelijke behandeling) maar de geschiedenis leert dat deze tegenstellingen vaak ook tot rust komen en gepacificeerd worden. Een door mensen als onrechtvaardig ervaren ongelijkheid kan leiden tot conflicten. Voorbeelden van maatschappelijke verschillen die tot conflicten kunnen leiden zijn:

- klasse: de klassenverschillen zijn afgenomen door o.a. de sociale wetgeving en de groeiende welvaart, maar niet verdwenen. Waar tegenstellingen nog bestaan worden die vaak gepacificeerd in arbeidsvoorwaardenoverleg, terwijl deze in het verleden aanleiding gaven tot klassenstrijd. Tegelijkertijd is aan de onderkant van de samenleving een relatief omvangrijke onderklasse gevormd die leeft in een situatie van nieuw opgekomen schaarste⁶⁶;
- gender: genderverschillen verwijzen naar de cultureel bepaalde verschillen tussen mannen en vrouwen en niet naar de biologische verschillen tussen mannen en vrouwen (seks). De ongelijke behandeling van vrouwen en mannen heeft tot de emancipatiestrijd geleid. De **sociale ongelijkheid** tussen mannen en vrouwen is verminderd, maar niet verdwenen;
- etniciteit: scheidslijnen tussen klasse en kleur vallen vaak samen en hebben ook een ruimtelijke dimensie bij de uitsluiting van groepen (islamitische immigranten en hun kinderen)⁶⁷. Spanningen tussen bevolkingsgroepen van verschillende etnische afkomst hebben vaak ook een klasse-aspect. "De combinatie van een lage, ongeschoolde klasse, de niet-blanke huidskleur die vaak aanleiding geeft tot discriminatie, én de plattelandsachtergrond van de immigranten is een sterkere determinant dan **cultuur** alleen"⁶⁸;
- generaties: generatieverschillen verwijzen naar de ongelijke omstandigheden waarin verschillende generaties verkeren, bijvoorbeeld door welvaartsstijging, tegenspoed, crisis of oorlog. Door demografische veranderingen zullen in de toekomst steeds minder jonge mensen de kosten voor de ouderdagvoorziening en de gezondheidszorg van steeds meer ouderen moeten opbrengen. Dit kan leiden tot een generatie**conflict**;
- sociaal-culturele verschillen: Sociaal-culturele kenmerken worden soms als aangrijpingspunt voor discriminatie gebruikt⁶⁹. Om de interne cohesie van een groep te behouden kan een groep zich afzetten tegen een andere groep. Daarbij spelen ook de belangen van de dominerende groep een rol: om een bepaalde **macht**spositie te behouden worden leden van de andere groep behandeld als buitenstaanders, als mensen die er niet bij horen. Overigens blijft discriminatie van de 'buitenstaanders' ook bestaan als de sociaal-culturele verschillen verdwenen zijn. Er wordt dan een dubbele moraal gehanteerd: wat bij de gevestigden standvastig en slim is, is bij de buitenstaanders koppig en sluw⁷⁰.

10.3 Gevolgen van maatschappelijke en politieke conflicten

Maatschappelijke en politieke **conflicten** kunnen verschillende gevolgen hebben:

⁶⁶ Schuyt (2006), p. 41

⁶⁷ Schuyt (2006), p. 75

⁶⁸ Schuyt (2006), p. 37

⁶⁹ Maar dat geldt ook voor fysieke erfelijke kenmerken, zie Wilterdink en Van Heerikhuizen (2012), p. 204

⁷⁰ De Jager, Mok & Berkers (2014), p. 196

- afname van de **sociale cohesie** in een maatschappij en verharding van standpunten waardoor het moeilijker wordt problemen op te lossen. Als conflicten tussen groepen op een adequate manier worden beslecht en plaats maken voor **samenwerking**, kan dit de sociale cohesie in de samenleving ten goede komen;
- versterking van de sociale cohesie binnen de partijen in een conflict. De **identiteit** van de groep wordt bevestigd en de grenzen ten opzichte van de omgeving worden duidelijker. Als conflicten lang duren kan echter ook een scheuring binnen een groep ontstaan, tussen realisten/gematigden die naar een compromis streven en idealisten/radicalen die van geen compromis willen weten;
- sociale verandering/maatschappelijke ontwikkeling bijvoorbeeld de verandering van de heersende normen en waarden, als gevolg van een waardenconflict, of herverdeling van schaarse middelen, als gevolg van een belangenconflict;
- het blokkeren van sociale verandering doordat er een **machtsevenwicht** ontstaat⁷¹. Als partijen elkaar in evenwicht houden, zal de partij die streeft naar sociale verandering dat streven niet waar kunnen maken.

10.4 Strategieën voor het omgaan met conflicten

Bij het omgaan met **conflicten** kunnen twee maatschappelijke modellen voor onderhandelen worden onderscheiden: het harmoniemodel en het conflictmodel. De Nederlandse versie van het harmoniemodel wordt poldermodel genoemd.

In het harmoniemodel, dat in Nederland de afgelopen decennia dominant is geweest, ligt de nadruk op de overlegcultuur en staat het bereiken van consensus centraal bij allerlei politieke en economische problemen in vele beleidssectoren. Er is sprake van consensus als deelnemende personen of partijen - groepen en organisaties met verschillende doelen of belangen - een breed gedragen overeenstemming bereikt hebben.

In het conflictmodel werpen (actie)groepen en organisaties de eigen doelen en belangen in de strijd en trachten zij hun doelen te bereiken, door het inzetten van verschillende strijdmiddelen, waaronder het beïnvloeden van de politiek en de bevolking via de media. ~~anderen te overtuigen van hun gelijk~~ Mocht dit ook bijvoorbeeld na bemiddeling niet lukken en komen zij niet tot een compromis, dan kunnen zij in principe hun toevlucht nemen tot zwaardere middelen om de strijd op te lossen (stakingen, burgerlijke ongehoorzaamheid et cetera).

10.5 Maatschappelijke en politieke samenwerking

Samenwerking is "het proces waarin individuen, groepen en/of staten relaties vormen om hun handelen op elkaar af te stemmen voor een gemeenschappelijk doel". Dat kan door het handelen van mensen of collectiviteiten op elkaar af te stemmen, gebruikmakend van: elkaars sterke punten of de **macht** van het getal (samen staan we sterker).

Om het gemeenschappelijke doel te bereiken gaat men voor korte of lange termijn een relatie met elkaar aan. De samenwerking kan bestaan uit een enkele handeling of kan ook een langer durend proces zijn. Vaak creëert men een structuur voor de samenwerking op basis van formele of informele onderhandelingen. Daarbij worden dan onderlinge afspraken gemaakt of men sluit een contract. Voor het slagen van een effectieve samenwerking zijn voorwaarden nodig, zoals:

- onderling vertrouwen;
- wederzijdse acceptatie;
- een zekere compromisbereidheid.

De deelnemende personen of partijen moeten namelijk meestal:

- een deel van hun autonomie inleveren;
- bereid zijn om met elkaar aan tafel te gaan zitten;
- met elkaar overleggen over heldere afspraken.

Dit geldt niet alleen voor het samenwerken van personen, maar ook voor groepen en organisaties en op het niveau van de betrekkingen tussen staten. Samenwerken op micro-, meso- en macroniveau betreft altijd een kwestie van geven en nemen.

Dat wil niet zeggen dat iedereen evenveel moet inleveren. Ook hier spelen machtsverschillen een rol. Men heeft elkaar wel nodig als samenwerkende partijen, maar deze interdependentie kan ook asymmetrisch zijn.

Het samenwerken van mensen, groepen of organisaties is van groot belang voor de vorming en instandhouding van **sociale cohesie**. De bereidheid tot samenwerking is een belangrijk aspect van het

⁷¹ De Jager, Mok & Berkers (2014), p. 349, de verzuiling wordt als voorbeeld genoemd

sociale leven.

Politieke samenwerking

In de politiek werken verschillende politieke partijen of landen (internationaal) vaak samen. Dit kan vrijwillig gebeuren vanwege gedeelde waarden, of omdat ze op elkaar zijn aangewezen zijn vanwege gedeelde belangen, of door dwang vanwege machtsuitoefening. Politici moeten ook samenwerken met tal van maatschappelijke groepen en organisaties. Zij zijn op elkaar aangewezen om de samenleving goed te laten functioneren en die verder te kunnen ontwikkelen. Het bestaan en afbouwen van onderling wantrouwen speelt in de (internationale) politiek voortdurend een rol.

Maar naast samenwerking kan er ook voor worden gekozen om **conflicten** door een machtsstrijd te beslechten met tactieken als stakingen, boycots, burgerlijke ongehoorzaamheid, het uitroepen van een tegenregering, het organiseren van een opstand en dergelijke.

Subdomein C4: Sociale ongelijkheid binnen een specifieke context

11. De kandidaat kan binnen een specifieke context categoriseren welke maatschappelijke posities mensen innemen in een samenleving en beschrijven welke kansen ze hebben dat hun maatschappelijke posities veranderen. Hij kan tevens de gevolgen van het innemen van een lage maatschappelijke positie benoemen.

11.1 Maatschappelijke ladder

Op basis van onderzoek waarin mensen wordt gevraagd beroepen te rangschikken volgens de status die zij aan die beroepen toekennen kan een 'beroepsprestigeladder' worden vastgesteld.

Dan blijken chirurgen, rechters en professoren veel status te hebben en ongeschoolde arbeiders weinig. De status van onderwijzers, afdelingschefs en loodgieters bevindt zich daar tussen in⁷².

In plaats van een maatschappelijke ladder die de ongelijke verdeling van status weergeeft, is het ook mogelijk een maatschappelijke ladder te baseren op de ongelijke verdeling van bezit. O.a. de economische positie van mensen en hun positie op de arbeidsmarkt is dan bepalend voor hun plek op deze maatschappelijke ladder en de daarbij behorende klassen. Bijvoorbeeld: een bovenlaag van kapitaalbezitters en topbestuurders van grote bedrijven, een ondernemersklasse van kleine en middelgrote bedrijven, een professionele middenklasse van mensen met hoge opleidingen en hoge salarissen, een werknemers- of arbeidersklasse en een onderklasse⁷³.

11.2 Stijgen en dalen op de maatschappelijke ladder

De veelgebruikte beeldspraak van 'maatschappelijke ladder' suggereert dat het voor iedereen heel gemakkelijk is om hogerop te klimmen in de maatschappij. Dat is echter niet in alle gevallen zo. Afkomst, geslacht en geërfd bezit zijn minder belangrijk geworden voor iemands positie in de samenleving.

Opleiding, het soort werk en het bijbehorende inkomen zijn belangrijker geworden bij het bepalen van iemands positie⁷⁴. Mensen hebben in principe meer kansen om sociaal mobiel te zijn, zowel binnen één generatie als ten opzichte van hun ouders. Nederland is in de twintigste eeuw van een gesloten samenleving een opener samenleving geworden.

Voor mensen die er niet in slagen een diploma te halen is het open karakter van de Nederlandse samenleving echter beperkt. De stijngskansen voor de onderklasse (zie 11.4) zijn gering. De kansen in het onderwijs vertonen een duidelijke samenhang met het sociale milieu waaruit kinderen afkomstig zijn, bijvoorbeeld door een gebrek aan cultureel kapitaal.

De rolverdeling tussen mannen en vrouwen vertaalt zich in beroepen- en functiesegregatie. Er is nog steeds **sociale ongelijkheid** tussen mannen en vrouwen. Een deel van de vrouwen stoot in hun maatschappelijke carrière tegen het "glazen plafond". Dit kan het gevolg zijn van positietoewijzing of van positieverwerving.

Stereotypen en vooroordelen hebben effect op de mobiliteitsmogelijkheden van mensen uit bepaalde etnische groepen. Daarnaast sluit hun culturele achtergrond vaak niet aan bij de eisen die door leden van de dominante meerderheid aan veel functies worden gesteld.

⁷² Wilterdink en Van Heerikhuizen (2012), p. 192

⁷³ Wilterdink en Van Heerikhuizen (2012), p. 196-188

⁷⁴ De Jager, Mok & Berkers (2014), p. 243

11.3 Groepen met zwakke positie op de arbeidsmarkt

De arbeidsparticipatie van onder meer vrouwen, jongeren, ouderen, laagopgeleiden - met name de ongediplomeerden onder hen - gedeeltelijk arbeidsgeschikten en Nederlanders met een niet-westerse migratieachtergrond ligt onder het gemiddelde⁷⁵. Als iemand in meerdere van deze categorieën valt, wordt de kans groter dat zijn positie op de arbeidsmarkt verzwakt. Er is bijvoorbeeld een duidelijke relatie tussen de arbeidsdeelname van vrouwen en hun opleidingsniveau, en de werkloosheid onder jongeren met een niet-westerse migratieachtergrond is substantieel hoger dan de gemiddelde jeugdwerkloosheid.

De kwetsbare positie ontstaat door positieverwerving maar ook door positietoewijzing. Daarnaast spelen de kenmerken waarop werkgevers in de beleving van de werkzoekende letten bij de werving van personeel een rol. Deze subjectieve arbeidsmarktkansen – de mate waarin de betrokkene zelf de kansen op de arbeidsmarkt positief inschat – spelen een rol in positieverwerving: er wordt minder hard naar een baan gezocht⁷⁶.

11.4 Sociale uitsluiting

Het gevaar van te grote sociaaleconomische verschillen is dat bepaalde sociale groepen geïsoleerd kunnen raken. Bij circa tien procent van de Nederlandse bevolking is er sprake van een zodanige cumulatie van problemen dat er gesproken kan worden van sociale uitsluiting. Sociale uitsluiting kan effect hebben op de **sociale cohesie** van de samenleving. Deze sociale uitsluiting heeft vier componenten⁷⁷ met behulp waarvan de mate van uitsluiting van een groep kan worden vastgesteld:

- beperkte sociale en politieke participatie, zoals beperkte politieke interesse of sociaal isolement;
- beperkte normatieve integratie, zoals beperkte naleving van de gangbare waarden en normen in de samenleving);
- niet goed kunnen voorzien in elementaire levensbehoeften, een tekort aan materiële goederen;
- geringe toegang tot sociale grondrechten, zoals onderwijs, huisvesting, gezondheidszorg en veiligheid.

Uitsluiting kan zowel het gevolg zijn van positietoewijzing als van positieverwerving.

Sub domein C5: Maatschappelijke ontwikkelingen die van invloed zijn op sociale ongelijkheid binnen een specifieke context

12. De kandidaat kan maatschappelijke ontwikkelingen beschrijven die invloed hebben op de sociale ongelijkheid binnen een specifieke context aan de hand van daarvoor relevante hoofd- en kernconcepten.

12.1 Veranderingen in kansen ten opzichte van vorige generaties

De afgelopen decennia is het percentage studenten aan universiteiten en hogescholen uit de lage sociale milieus gestegen. Dat geldt ook voor (tweedegeneratie) jongvolwassenen met een migratieachtergrond. Zij hebben de laatste twee decennia een stevige inhaalslag gemaakt. Ook het percentage meisjes in het hoger onderwijs is fors gestegen.

Bij migranten zien we een afname van het percentage mensen dat in de elementaire en lagere beroepen werkzaam is. Migranten en hun kinderen bezetten aanzienlijk vaker hogere en wetenschappelijke beroepen⁷⁸. Onder mensen met een Nederlandse achtergrond neemt het aantal werkenden in lagere beroepen de laatste twee decennia ook af, maar minder dan onder migranten.

12.2 Processen die de sociale ongelijkheid in Nederland en tussen landen beïnvloeden

- Europeanisering en **globalisering**

In EU-verband en op mondiaal niveau verplichten staten zich om zo min mogelijk beperkingen op te leggen aan het vrije verkeer van geld, personen, informatie, goederen en diensten tussen landen. Dat vergroot de onderlinge afhankelijkheid van staten. De relatieve voordelen van westerse economieën in kennis, transport, productiviteit etc. zijn afgenomen of verdwenen. Loonkosten zijn relatief hoog, waardoor kapitaal en werkgelegenheid naar het buitenland verdwijnen. Daardoor kan de werkgelegenheid in eigen land bedreigd worden en de **sociale ongelijkheid** in eigen land toenemen. Europeanisering en globalisering hebben ook tot gevolg dat er migratiestromen op gang

⁷⁵ SCP (2008), p. 31

⁷⁶ SCP (2008), p. 37

⁷⁷ SCP (2010), p. 36

⁷⁸ SCP (2009), jaarrapport integratie, p. 156

komen van arme naar rijke landen waardoor er in Nederland een nieuwe onderklasse ontstaat van migranten met lage inkomens. Aan de andere kant kunnen bepaalde bedrijfstakken hun afzetmarkten uitbreiden naar andere landen en kunnen sommige groepen Nederlandse werknemers makkelijker een baan in het buitenland vinden.

- **Informatisering en digitalisering**
Door digitalisering van informatie wordt wel gesproken van de digitale kloof. Degenen met de sterkste posities in onze maatschappij zijn aanzienlijk beter in staat de nieuwe technologie als instrument te gebruiken om hun positie te verbeteren dan degenen met de zwakste posities. Zij vinden gemakkelijker toegang tot informatiebronnen, kunnen door nieuwe sociale media meer gebruik maken van netwerken en zijn beter in staat hun vaardigheden op peil te houden. "De verschillen in digitale vaardigheden tussen jongeren en ouderen zijn groot, en dit geldt ook voor de verschillen tussen lager en hoger opgeleiden. De achterstand van inactieven en Nederlanders met een migratieachtergrond is relatief kleiner"⁷⁹. Door deze verschillen is het voor lager opgeleiden moeilijker om op de arbeidsmarkt actief te worden of promotie te maken.
- **Veranderende man-vrouw verhouding**
De laatste decennia hebben vrouwen aan **macht** gewonnen ten opzichte van mannen. De emancipatiebeweging van vrouwen heeft ertoe bijgedragen, dat de maatschappelijke mogelijkheden van vrouwen zijn toegenomen. Desondanks is de sociale ongelijkheid tussen mannen en vrouwen nog altijd aanzienlijk. Veranderingen in hiërarchie en taakverdeling binnen het gezin (zie Domein B) hebben veranderingen in de **identiteit** van mannen en vrouwen teweeggebracht.
- **Stijging opleidingsniveau**
Het gemiddelde opleidingsniveau is aanzienlijk gestegen, waardoor de opleidingseisen voor een bepaald type werk in de loop van de tijd zijn opgeschroefd: 'diploma-inflatie'. De mogelijkheid om een veeleisende en goed beloonde baan met carrièremogelijkheden te krijgen, hangt steeds meer af van hogere onderwijsdiploma's.
- **Ontwikkeling naar postindustriële samenleving**
Het aantal mensen dat werkzaam is in de dienstensector is toegenomen, terwijl er minder mensen werkzaam zijn in de industriële sector. Onze samenleving wordt daarom ook wel postindustrieel genoemd. Daardoor is het statusonderscheid tussen hoofd- en handarbeid afgenomen, en het belang van een goede opleiding voor iemands maatschappelijke positie toegenomen.

12.3 Afname van ongelijkheid door toename van rechten van burgers

In de gesloten samenleving van begin negentiende eeuw waren de burgers een sociale groep, die zich in inkomen, vermogen, belastingklasse en beroep onderscheiden van een onderlaag van armen en minder gegoeden. Vanaf de jaren veertig van die eeuw werd door mannelijke burgers een politieke rol opgeëist. Met de Grondwetswijziging van 1848 werden rechtstreekse verkiezingen ingevoerd, maar het aantal stemgerechtigden werd nauwelijks uitgebreid. Een groot deel van de mannen beschikte volgens conservatieven en liberalen (de belangrijkste politieke stromingen uit die tijd) niet over de vermogens om daadwerkelijk politieke rechten uit te oefenen. Deze groep werd – net als alle vrouwen – uitgesloten van politieke rechten. De sociaaleconomische en sociaal-culturele positie en sekse van mensen bepaalde dus hun politieke **machts**positie. Vanaf de jaren zeventig van de 19^e eeuw vond men dat de staat een grotere rol moest hebben in het realiseren van rechten van burgers, met name op het gebied van sociale kwestie en onderwijs. Daardoor kwam ook de zeggenschap van de burgers over de staat ter discussie. Dit leidde uiteindelijk tot de invoering van het algemeen kiesrecht. Vanaf dat moment hadden burgers ongeacht sekse, sociale status of culturele achtergrond, dezelfde politieke rechten⁸⁰. Dit gold overigens niet voor de 'inlandse bevolking' in de Nederlandse koloniën. Gelijke rechten golden ook buiten het politieke terrein aanvankelijk alleen voor volwassen mannen met een bepaald vermogen en pas later voor alle volwassen blanke mannen. Wettelijke gelijkheid voor vrouwen kwam er pas in de loop van de twintigste eeuw⁸¹.

Tot in de jaren vijftig van de twintigste eeuw waren vrouwen niet gelijk voor de wet en waren er allerlei overheidsmaatregelen om betaalde arbeid door gehuwde vrouwen te verbieden. In die jaren boekte de vrouwenbeweging een aantal belangrijke successen, waaronder de beëindiging van de handelingsonbekwaamheid van gehuwde vrouwen⁸².

⁷⁹ SCP (2007), p. 75 en p. 78-79

⁸⁰ De Haan (2002)

⁸¹ Van Hoof & van Ruysseveldt (1996), p. 206

⁸² Aerts & Everard (2002)

12.4 Veranderende sociale verhoudingen

De **sociale ongelijkheid** op het gebied van inkomen is de loop van de twintigste eeuw afgenomen, maar na 1985 weer toegenomen⁸³. Doordat de overheid sinds de jaren tachtig meer nadruk legt op eigen verantwoordelijkheid kunnen zwakkere groepen in de samenleving minder rekenen op bescherming van collectieve regelingen. Tegelijkertijd dreigt dubbele marginalisering van gekleurde minderheidsgroepen met een lage scholingsgraad⁸⁴.

Niet de inkomensverschillen, maar vooral vermogensverschillen zijn in Nederland gegroeid. In internationaal vergelijkend perspectief zijn deze in Nederland heel groot, ook vergeleken met de VS en het Verenigd Koninkrijk⁸⁵.

Het aantal 'flexwerkers', dat wil zeggen werknemers met een aanstelling voor minder dan een jaar of met een wisselend aantal uren, en zelfstandigen zonder personeel (zzp'ers) groeit gestaag. De positie van flexwerkers is vaak zwakker dan die van werknemers met een vast contract.

Door de vergrijzing is het aandeel van ouderen in de totale bevolking toegenomen. Zij hebben tegenwoordig vaak een goede opleiding, een redelijk inkomen en ook politieke **macht**.

⁸³ SCP (2003)

⁸⁴ Schuyt (2006), p. 63

⁸⁵ Van Bavel (2013)

Subdomein C6: Overheidsbeleid en standpunten van aanhangers van de politieke stromingen

13. De kandidaat kan binnen een specifieke context onderscheiden met welke instrumenten de overheid de mate van sociale ongelijkheid tracht te beïnvloeden, wat de gevolgen ervan kunnen zijn en welke opvattingen aanhangers van de politieke stromingen hebben over kwesties binnen deze specifieke context.

13.1 Overheidsinstrumenten om sociale ongelijkheid te beïnvloeden

De overheid heeft een aantal instrumenten om **sociale ongelijkheid** te beïnvloeden, zoals:

- mensen verzekeren tegen bepaalde vormen van inkomensverlies en zorg bieden voor mensen die door fysieke of cognitieve beperkingen onvoldoende mee kunnen komen;
- ongelijkheid in de inkomensverdeling via belasting- en premieheffing en subsidies neutraliseren of verminderen;
- onderwijsbeleid, gericht op het verminderen van verschillende vormen van sociale ongelijkheid;
- wijkgericht achterstandbeleid;
- actief arbeidsmarktbeleid.

13.2 Effecten van overheidsinstrumenten

Overheidsmaatregelen kunnen verschillende effecten hebben. De beoordeling of iets een positief of negatief effect is, hangt samen met iemands politieke overtuiging:

- mensen die werkloos, gehandicapt of arbeidsongeschikt zijn, kunnen een redelijk bestaansminimum handhaven. Daardoor wordt de **sociale ongelijkheid** minder en de **sociale cohesie** bevorderd;
- de beloningsongelijkheid kan afnemen ;
- onderwijs- en arbeidsmarktbeleid kunnen de kansenongelijkheid verminderen tussen bepaalde groepen, bijvoorbeeld mannen/vrouwen, lagere en hogere klassen, gevestigden en nieuwkomers;
- (te) hoge uitgaven voor de overheid. Dat kan leiden tot een hoge belasting- en premiedruk, met als gevolg een verslechterende concurrentiepositie van bedrijven. Dat kan afnemende economische groei en stijgende werkloosheid tot gevolg hebben, waardoor de uitgaven aan de sociale zekerheid verder stijgen en betaalbaarheidsproblemen kunnen ontstaan;
- mensen kunnen in de verleiding komen een uitkering aan te vragen of in die uitkering te blijven, er is te minder prikkel om te gaan werken. Andere mensen kunnen de werkwillegheid van werklozen in twijfel trekken of kunnen vinden dat bepaalde groepen op de arbeidsmarkt en in het onderwijs worden voorgetrokken;
- (te) weinig doelmatige inzet van middelen, verstoring marktwerking, minder particulier initiatief.

13.3 Opvattingen van aanhangers van politieke stromingen over de rol van de overheid en de verzorgingsstaat

Vanuit de liberale stroming/**ideologie** wordt oorspronkelijk⁸⁶ de nadruk gelegd op eigen verantwoordelijkheid en eigen initiatief bij burgers: dereguleren en privatisering. In algemene zin hebben liberalen een voorkeur voor een beperkte overheidsbemoediging. Liberalen zijn voor denivellering van inkomens; de werkgelegenheid moet worden vergroot door belastingen te verlagen. Burgers kunnen zich (gedeeltelijk) particulier verzekeren. Overigens erkennen liberalen dat hier soms een uitzondering op moet worden gemaakt, als de vrije markt ontbreekt of mislukt.

Vanuit de socialistische/sociaaldemocratische stroming/ideologie wordt oorspronkelijk de nadruk gelegd op een wat grotere rol voor de overheid om de gelijkheid tussen mensen te bevorderen en is er meer vertrouwen in de instrumenten die onder 13.1 genoemd worden om **sociale ongelijkheid** te verminderen. Socialisten/sociaaldemocraten vertrouwen minder op de vrije markt en vinden dat die aan regels moet worden gebonden. Vanuit deze ideologie wordt veel nadruk gelegd op behoud van werkgelegenheid om de verzorgingsstaat betaalbaar te houden.

Vanuit de confessionele stroming/ideologie wordt oorspronkelijk de nadruk gelegd op gespreide verantwoordelijkheid. Confessionelen streven naar een 'staatsvrije ruimte'⁸⁷ waarin levensbeschouwelijke waarden veilig zijn. Maatschappelijke organisaties moeten taken uitvoeren en beslissingen nemen. De

⁸⁶ Zie noot 31

⁸⁷ De Beus, Van Doorn & De Rooy (1996), p. 127

overheid moet de randvoorwaarden scheppen, zodat mensen zelf verantwoordelijkheid kunnen dragen. Daarnaast moet de overheid zorgen voor mensen die niet voor zichzelf kunnen zorgen.

3.3 DOMEIN D: BINDING (BINNEN EEN SPECIFIEKE CONTEXT)

Inleiding

Binding is het hoofdconcept dat met een aantal kernconcepten centraal staat in Domein D en toegepast wordt binnen de context veiligheid. Het hoofdconcept binding biedt leerlingen het gereedschap om zicht te krijgen op de verschillende wijzen waarop mensen zich aan elkaar binden: "de relatie en onderlinge afhankelijkheden tussen mensen in gezin of familie, tussen leden van een groep, in de maatschappij en op het niveau van de staat". Overal waar mensen zijn, zijn sociale bindingen aanwezig. Ze bepalen het menselijk bestaan en ze komen het meest duidelijk tot uiting in het geheel van interacties, netwerken en regels dat onder het begrip samenleving valt⁸⁸.

Enkele belangrijke vragen die hierover gesteld kunnen worden, zijn:

- Hoe zijn mensen in een samenleving met elkaar verbonden?
- Wat zorgt voor orde en samenhang in een samenleving?
- Wat zijn mogelijke gevolgen als de sociale cohesie in een samenleving verandert?

Hoofd- en kernconcepten die aan bod komen bij domein D zijn:

Hoofdconcept	kernconcepten
binding	sociale cohesie sociale institutie groepvorming cultuur politieke institutie representatie representativiteit
vorming	socialisatie ideologie
verhouding	sociale ongelijkheid macht/gezag conflict
verandering	individualisering globalisering

Sub domein D1: Sociale cohesie: mate van binding

14. De kandidaat kan typen bindingen onderscheiden en indelen naar niveaus. Hij kan het verband leggen tussen sociale cohesie en sociale controle en voorbeelden geven van kenmerken van sociale instituties.

14.1 Typen bindingen tussen mensen

Ondanks individualiseringstendensen zijn mensen fundamenteel en op verschillende manieren van elkaar afhankelijk. Deze afhankelijkheden verschillen: sommige mensen hebben elkaar nodig omdat ze liefde voor elkaar voelen, anderen zijn van elkaar afhankelijk voor inkomen of eten. Wederzijdse afhankelijkheden creëren bindingen.

De verschillende afhankelijkheden kunnen in vier ideaaltypische vormen van sociale bindingen worden beschreven⁸⁹:

⁸⁸ Schnabel (2009), p. 25-26

⁸⁹ Wilterdink en van Heerikhuizen (2012), p. 27-28

- economische bindingen: dit zijn afhankelijkheden die te maken hebben met de productie en distributie van schaarse goederen, zoals kleding, een dak boven het hoofd of eten. Ook het geld dat nodig is om deze goederen te verwerven hoort bij dergelijke bindingen;
- politieke bindingen: dit zijn afhankelijkheden die te maken hebben met de politieke **macht** die mensen hebben en met het feit dat er collectief zaken geregeld moeten zijn; onder andere de verdeling van collectieve goederen. Politieke bindingen kunnen afhankelijkheden zijn die te maken hebben met dwang: wij betalen belasting, accepteren parkeerboetes of schikken ons in regelingen rond uitkeringen;
- cognitieve bindingen: dit zijn afhankelijkheden die te maken hebben met kennisvorming en kennisoverdracht. Mensen leren kennis en vaardigheden van elkaar, waaronder ook symbolen, tradities, gedragsregels en ideologische denkbeelden en stellen hun ervaringen aan elkaar ter beschikking;
- affectieve bindingen: dat zijn afhankelijkheden die te maken hebben met positieve en negatieve gevoelens van mensen voor elkaar. Mensen hebben elkaar nodig voor liefde en steun. Ook het bij een groep willen behoren hoort bij deze vorm van binding.

De onderlinge afhankelijkheid van mensen verandert doordat de samenleving verandert. Naarmate in samenlevingen de sociaaleconomische zekerheid voor grote groepen mensen beter gegarandeerd kan worden, vermindert de onderlinge afhankelijkheid. Door **individualisering** kunnen mensen meer een eigen persoonlijke keuze maken voor bindingen. Weliswaar vermindert de direct waarneembare afhankelijkheid maar daarvoor in de plaats is een meer abstracte afhankelijkheid van de samenleving in zijn geheel gekomen.

14.2 Groepsvorming

Er is sprake van **groepsvorming** als er "bindingen tussen meer dan twee mensen tot stand komen, doordat ze elkaar beïnvloeden en gemeenschappelijke waarden en normen ontwikkelen"⁹⁰. Gedeelde ervaringen, gemeenschappelijke waarden, interesses, belangen, verwachtingen en loyaliteit spelen een belangrijke rol in het wij-gevoel van een groep. Groepsvorming impliceert dat men onderscheid maakt tussen wie er wel en wie er niet tot de groep behoort: in- en uitsluiting. Als er in een groep een hoge mate van cohesie is, dan zullen individuele leden geneigd zijn zich aan te passen aan de formele en informele regels en gewoontes van de groep. Groepen proberen afwijkend gedrag van groepsleden te verminderen en het uittreden van leden te voorkomen onder andere door sociale controle.

Er is een onderscheid tussen formele groepen en informele groepen. Formele groepen hebben vast omschreven doelen, normen en regels en de rollen binnen een formele groep zijn vastgelegd. Een afdeling of team op het werk is een voorbeeld van een formele groep. Bij informele groepen is de rollenstructuur flexibel en doelen, normen en regels liggen niet vast. Een vriendengroep is een voorbeeld van een informele groep.

Er kunnen zich situaties voordoen waarin mensen niet langer bij een groep horen, doordat ze er niet meer bij:

- willen horen: dropping out en opting out;
- mogen horen: uitsluiting en discriminatie;
- kunnen horen: armoede, werkloosheid.⁹¹

Politieke groepsvorming vindt onder andere plaats door de vorming van politieke partijen of door burgerinitiatieven. Dergelijke groepen ontstaan door gedeelde belangen en meningen. Ze zijn vaak eerst informeel en ontwikkelen zich dan tot een meer formele groep.

14.3 Sociale cohesie als bindmiddel voor de samenleving

Sociale cohesie is "het aantal en de kwaliteit van de bindingen die mensen in een ruimer sociaal kader met elkaar hebben, het gevoel een groep te zijn, lid te zijn van een gemeenschap, de mate van verantwoordelijkheid voor elkaars welzijn, en de mate waarin anderen daar ook een beroep op kunnen doen".

Verschillende factoren kunnen de sociale cohesie bevorderen en kunnen dan ook als strategie ingezet worden om de bindingen van de burgers te vergroten:

⁹⁰ De Jager, Mok & Berkers (2014) p. 198

⁹¹ Schuyt (2006), p. 17

- wederzijdse afhankelijkheid of eigenbelang;
- dwang of **macht**;
- gedeelde waarden en normen, of te wel saamhorigheidsbesef.⁹²

Sterke cohesie binnen bepaalde groepen kan leiden tot **conflicten** tussen groepen waardoor cohesie in groter verband verzwakt. Omgekeerd kan een zwakke sociale cohesie binnen groepen leiden tot een sterkere sociale cohesie tussen groepen, wat de sociale cohesie van het grotere verband versterkt.

14.4 De functie van sociale controle

Sociale controle kan omschreven worden als de manieren waarop mensen anderen ertoe brengen of dwingen zich aan normen of regels te houden⁹³. Sociale controle heeft een functie bij het handhaven van de binding in de samenleving: mensen halen andere mensen over zich op een bepaalde manier te gedragen.

De manieren waarop mensen anderen ertoe brengen of dwingen zich aan de normen of regels te houden, zijn vormen van sociale controle⁹⁴.

Formele sociale controle heeft betrekking op activiteiten van personen of instanties die op grond van formele wetten, besluiten of statuten de taak toebedeeld hebben gekregen ervoor te zorgen dat mensen zich aan de regels houden. Deze regels zijn vaak eveneens formeel vastgelegd.

Met informele sociale controle wordt bedoeld op spontane activiteiten van mensen in het leven van alledag, die anderen ertoe brengen of dwingen om zich aan normen of regels te houden.

Formele sociale controle wordt uitgeoefend door mensen die zich beroepen op hun positie binnen een groep/organisatie waarvan het gecontroleerde individu deel uit maakt⁹⁵.

Sociale controle kan naast positieve ook negatieve effecten hebben. Op de eerste plaats doordat sociale controle de persoonlijke vrijheid en ontplooiing kan inperken. Verder bestaat de kans dat sociale controle haar doel voorbij schiet en juist opstandige en van de normen afwijkende individuen oplevert⁹⁶. Ook kan sociale controle excessen in processen van in- en uitsluiting veroorzaken. **In moderne samenlevingen probeert de overheid deze processen soms te beheersen o.a. door middel van (antidiscriminatie)wetgeving.**

De mate waarin en de wijze waarop sociale controle plaatsvindt, is onder andere veranderd door **individualisering** en informalisering. Individualisering leidt tot het losmaken van traditionele sociale bindingen en daarmee van sociale controle.

Kleinschalige sociale banden maken plaats voor meer grootschalige anonieme verbanden oftewel netwerkverbanden. Informalisering houdt in dat de verhoudingen en contacten tussen mensen minder hiërarchisch, minder formeel worden. Dit leidt tot een afname van het **gezag** van bepaalde (beroeps)groepen en van hun overdracht van en controle over waarden en normen.

14.5 Sociale institutie

Een sociale institutie is⁹⁷: "een complex van min of meer geformaliseerde regels die het gedrag van mensen en hun onderlinge relaties reguleren". Het is een terugkerend collectief gedeeld patroon in het gedrag van mensen dat het handelen van hen een vaste betekenis, een zekere mate van voorspelbaarheid en stabiliteit geeft⁹⁸. Voorbeelden van instituties zijn de familie, het rechtssysteem en het huwelijk. Ook taal is een sociale institutie. Instituties zijn van belang voor de overdracht c.q. verwerving van waarden en normen en dragen bij aan de **sociale cohesie** in een samenleving.

Sociale instituties hebben een aantal verschillende belangrijke kenmerken⁹⁹:

- ze bestaan buiten het individu om: een enkel persoon kan een institutie niet afschaffen;
- ze hebben vaak een lange traditie: belangrijke sociale instituties zijn niet binnen een kort tijdsbestek ontstaan, maar hebben zich historisch ontwikkeld;
- ze zijn enerzijds vrij stabiel, maar anderzijds ook **relatief** veranderlijk door de tijd heen: als de omstandigheden in een samenleving veranderen, veranderen ook haar instituties; ze zijn niet alleen gebaseerd op dwingende of wettelijke **macht**, maar berusten vaak op moreel **gezag**;

⁹² Van Hoof (2004) p. 44

⁹³ Wilterdink & Heerikhuizen (2012), p. 361

⁹⁴ Van der Loo & van Reijen (1997), p. 249

⁹⁵ Wilterdink & Heerikhuizen (1993), p. 349-350

⁹⁶ Van der Loo & van Reijen (1997), p. 249

⁹⁷ In het alledaagse taalgebruik spreekt men over instituties als het gaat om instellingen of organisaties. Het woord wordt ook wel gebruikt om grote eenheden in de maatschappij aan te duiden die boven het leven van het individu uitstijgen bijvoorbeeld 'de Nederlandse economie' of 'de Nederlandse staat'.

⁹⁸ Vranken et al. (2017)

⁹⁹ Laermans (2012)

- ze zijn dwingend: door instituties wordt gedrag gesanctioneerd, dat wil zeggen beloond of bestraft.

Subdomein D2: Politieke instituties en representatie/representativiteit

15. De kandidaat kan bindingen in de samenleving illustreren aan de hand van politieke instituties en beredeneren wat het belang is van representativiteit/representatie voor een democratische rechtsstaat.

15.1 Politieke institutie

Een **politieke institutie** is een "complex van min of meer geformaliseerde regels die het gedrag van mensen en hun onderlinge relaties rond politieke machtsuitoefening en politieke besluitvorming reguleren". Politieke bindingen kunnen leiden tot het ontstaan van politieke instituties. Eén van de meest in het oog springende voorbeelden is de staat. De vorming van een staat impliceert dat een soevereine ~~macht~~ machthebbende actor gaat regeren over een groot aantal mensen en een aantal speciale bevoegdheden krijgt, zoals het geweldsmonopolie en het monopolie op belastingheffing. Politieke instituties zijn gevormd door gedragspatronen om de politieke dimensie van het samenleven te structureren. Politieke instituties geven een zekere mate van houvast en stabiliteit, maar kunnen wel degelijk veranderd worden.

Politieke instituties kunnen formeel zijn: wetten en bepalingen die voorschrijven hoe mensen zich moeten gedragen. Politieke instituties kunnen ook informeel zijn: dan gaat het om ongeschreven gedragsregels waar mensen zich uit traditie of gewoonte aan houden. Denk bijvoorbeeld aan de manier waarop partijgenoten in de Tweede Kamer ongeveer altijd hetzelfde stemmen.

Het woord 'politieke institutie' wordt ook gebruikt om te verwijzen naar politieke organisaties.¹⁰⁰ Tot politieke instituties worden organisaties van de staat gerekend, zoals de regering, een ministerie, of de gemeenteraad¹⁰¹.

De rechtsstaat met de grondwet, de onafhankelijke rechterlijke **macht** en het kiesstelsel, zijn formele politieke instituties die belangrijke pijlers vormen van het politieke systeem in Nederland.

Een belangrijke en bekende politieke organisatie in veel staten is de 'politieke partij'.

Functies van politieke partijen zijn¹⁰²:

- rekrutering en selectie, ofwel het rekruteren en voordragen van kandidaten voor politieke functies;
- articulatie, ofwel het op de politieke agenda plaatsen van maatschappelijke eisen en wensen;
- mobilisatie, ofwel het interesseren van staatsburgers voor deelname aan politieke besluitvormingsprocessen;
- aggregatie, ofwel het tegen elkaar afwegen en bij elkaar brengen van wensen, eisen en belangen;
- communicatie, als intermediair tussen overheid en burger en tussen kiezers en gekozenen.

Politieke partijen zijn aan een aantal ontwikkelingen onderhevig: er zijn meer 'zwevende kiezers'; doordat veel mensen tegenwoordig bij verkiezingen vaker wisselen van partij, zijn politieke partijen minder stabiel dan voorheen en wordt het moeilijker verschillende groepen in de samenleving bijeen te brengen en hun wensen tegen elkaar af te wegen;

- het aantal mensen dat lid is van een politieke partij neemt af; dit maakt het moeilijker voor politieke partijen om kandidaten te rekruteren voor alle politieke functies;
- er is toenemende concurrentie van media en pressiegroepen, bijvoorbeeld bij de articulatie van politieke keuzes en problemen in het politieke debat of bij de communicatie tussen kiezers en gekozenen;
- sommige partijen zijn zich als organisaties meer gaan richten op het binnenhalen van politieke functies en minder op de betrokkenheid van hun leden¹⁰³.

15.2 Representatie en representativiteit

Representatie is "de vertegenwoordiging van een groep in (politieke) organisaties door één of enkele betrokkenen die namens de groep optreden". Dit vindt ook plaats in het politieke domein waar vertegenwoordigers politieke besluiten en wetgeving trachten te realiseren. Dit kan gebeuren door toepassing van democratische procedures.

¹⁰⁰ Duyvendak (2013), p. 14

¹⁰¹ Marsh (2017)

¹⁰² Schumacher (2017), p. 173-187

¹⁰³ Andeweg & Thomassen, p. 36-40

Politieke representatie is nauw gerelateerd aan politieke **groepsvorming**.

Het kernconcept **representativiteit** verwijst naar "de mate waarin de (politieke) besluiten, de standpunten of achtergrondkenmerken van vertegenwoordigers overeenkomen met die van de groep die vertegenwoordigd wordt". Is de volksvertegenwoordiging een getrouwe afspiegeling van de bevolking? Hieraan ligt de gedachte ten grondslag dat in de volksvertegenwoordiging de belangen van het gehele volk gewaarborgd zouden moeten worden, ook van de minderheid.

Politieke representativiteit heeft nauwe relaties met de kenmerken van het politieke systeem:

- In dictaturen wordt niet gelet op de vraag of de vertegenwoordigers wel een goede afspiegeling zijn van de gehele bevolking;
- Democratie betekent in essentie dat de politieke **macht** berust bij het volk. Democratie houdt in dat de burgers regeren. Het volk beslist zelf over wat goed is voor zichzelf. Men spreekt dan van het principe van de 'volkssoevereiniteit'. Het is een regeringsvorm waarbij de macht van de regeerders uiteindelijk afkomstig is van de burgers, die via algemene verkiezingen bepalen welke partijen macht mogen krijgen.

Sub domein D3: Bedreigingen voor de bindingen in de samenleving binnen een specifieke context

16. De kandidaat kan in hoofdlijnen aangeven welke potentiële bedreigingen binnen een specifieke context zijn afgenomen respectievelijk toegenomen en welke invloed deze bedreigingen hebben op bindingen in de samenleving.

16.1 Bedreigingen van de Nederlandse samenleving

In het algemeen worden de bedreigingen voor de veiligheid van groepen mensen naar hun aard in drie categorieën¹⁰⁴ onderverdeeld:

- bedreigingen van natuurlijke aard: van storm en overstroming tot meteorinslag en (pan)epidemische ziekteverwekkers;
- bedreigingen van technologische aard: industriële ongevallen, brand of explosie in publieke gebouwen, ernstige lucht-, water- of bodemverontreiniging, uitval van systemen, bijvoorbeeld voor water-, voedsel-, energie- of communicatievoorziening;
- bedreigingen van sociale aard: criminaliteit, terreur, (burger-)oorlog, oproer.

Bij bedreigingen van technologische en sociale aard gaat het om de potentiële gevolgen van menselijk handelen. Menselijk handelen kan echter ook de bedreigingen van natuurlijke aard vergroten of verkleinen. Door technologische ontwikkelingen zijn veel gevaren waartegen we vroeger machteloos stonden geheel of gedeeltelijk onschadelijk gemaakt. Met vaccinaties zijn besmettelijke ziekten teruggedrongen, er zijn Deltawerken gebouwd om overstromingen te voorkomen, de landbouw is met wetenschappelijke kennis gemoderniseerd zodat hongersnood in Nederland en andere rijke landen niet meer voorkomt. Tegelijkertijd is er – mede door de technologische ontwikkeling – een toename van bedreigingen zoals gentechnologie, luchtverontreiniging en terrorisme. Dit betekent dat een hoge mate van materiële zekerheid, mede door technologische ontwikkeling, gepaard gaat met grote, veelal onzichtbare risico's¹⁰⁵.

Kenmerkend voor deze 'nieuwe risico's' is dat het gaat om potentiële gevolgen van menselijk handelen, waarvan de aard en omvang van de gevolgen onbekend zijn en waarvan het onduidelijk is welke risicobeperkende maatregelen erbij passen. Deze bedreigingen kunnen vaak worden herleid tot (het uitblijven van) beslissingen van maatschappelijke actoren: bedrijven, de politiek en het openbaar bestuur.

Dat kan leiden tot **conflicten** met die actoren¹⁰⁶. Ulrich Beck¹⁰⁷ heeft het in dit kader over de 'risicomaatschappij'. Beck stelt dat in zo'n maatschappij vaak niet duidelijk wordt wie er verantwoordelijk is voor de risico's – wat ook kan leiden tot conflicten – en dat men het niet eens kan worden over de juiste aanpak ervan.

Dit zorgt voor een verlies aan vertrouwen van burgers in en afnemende **binding** met bestaande **sociale en politieke instituties**.

¹⁰⁴ Huysmans en Steenbekkers (2002), p. 14-15

¹⁰⁵ Boutellier (2005), p.49 en p. 66

¹⁰⁶ Huysmans en Steenbekkers (2002), p. 14 en p. 26

¹⁰⁷ geciteerd in Hajer en Schwarz (1997), p. 10

16.2 (On)veiligheid als maatschappelijk en politiek vraagstuk

Onveiligheid is een maatschappelijk vraagstuk omdat het hoog op de publieke agenda staat, zoals blijkt uit bevolkingsonderzoeken¹⁰⁸. Onveiligheid is ook een politiek vraagstuk, omdat het verschaffen van veiligheid voor de burgers tot de basisfuncties van de staat wordt gerekend: de staat moet de orde handhaven. Daarnaast is het een politiek vraagstuk omdat een groot aantal mensen van mening is dat de overheid actie moet ondernemen om de veiligheid te vergroten.

16.3 Objectieve en subjectieve (on)veiligheid

Er wordt een onderscheid gemaakt tussen objectieve en subjectieve (on)veiligheid:

- Bij objectieve (on)veiligheid gaat het om de aard en omvang van criminaliteit, ongevallen en rampen;
- Bij subjectieve (on)veiligheid gaat het erom hoe mensen de aard en omvang van criminaliteit, ongevallen en rampen beleven en wordt gekeken naar gevoelens van (on)veiligheid.

Burgers kunnen zich in een omgeving die objectief veilig is toch onveilig voelen. Er gaapt vaak een kloof tussen 'objectieve', volgens de maatstaven van wetenschap en techniek berekende risico's, en de maatschappelijke perceptie van risico's. Omdat mensen die zich onveilig voelen vaker preventieve maatregelen nemen, lopen zij minder kans om daadwerkelijk slachtoffer te worden.¹⁰⁹

16.4 Beeldvorming rondom (on)veiligheid

Hoe mensen de risico's inschatten voor wat betreft de bedreiging van hun veiligheid (hoeveel en welke?) wordt beïnvloed door de informatie die zij daarover ontvangen, door beeldvorming die media daarover creëren en door de prioriteit die daaraan gegeven wordt op de politieke agenda. Het referentiekader van kijkers en lezers wordt beïnvloed door berichtgeving over bedreigingen voor de veiligheid. Dat kan leiden tot selectiviteit. De bij de mediagebruikers aanwezige kennis wordt bij de interpretatie van nieuwe gebeurtenissen gebruikt en beïnvloedt zo de beeldvorming. Ook bij de producenten van de berichtgeving speelt selectiviteit een rol, waardoor aspecten van eerdere rampen of misdrijven het frame voor de berichtgeving kunnen gaan bepalen¹¹⁰.

Berichtgeving in de media kan bijdragen aan subjectieve (on)veiligheid.

16.5 Veiligheidsutopie

De roep om een veilige samenleving groeit en doet zich voor tegen de achtergrond van een risicomaatschappij en de groei van de criminaliteitsproblematiek¹¹¹.

In dit kader is sprake van een veiligheidsutopie: de huidige maatschappelijke **cultuur** vraagt optimale individuele vrijheid, maar anderzijds een krachtadig optreden door de overheid om de negatieve gevolgen van die vrijheid in te dammen en collectieve veiligheid te kunnen garanderen. De risicomaatschappij heeft zijn eigen utopie gebaard: de vereniging van twee tegenovergestelde behoeften: vrijheid en veiligheid¹¹².

In de uitwerking van de beginselen van de rechtsstaat bestaat dan ook op alle niveaus het dilemma tussen enerzijds rechtshandhaving zoals het beschermen van de burgers tegen terrorisme, criminaliteit en overlast, waarvoor optreden door de overheid noodzakelijk is, en anderzijds rechtsbescherming namelijk het respect dat de overheid dient op te brengen voor de vrijheid van burgers. Dit dilemma van de rechtsstaat leidt tot voortdurende discussie, bijvoorbeeld over de vraag of de privacy van burgers belangrijker is of dat de overheid in het kader van criminaliteitsbestrijding deze privacy mag schenden.

16.6 Verschuivingen in de aard en omvang van criminaliteit

Gedrag dat mensen, dieren of het milieu schade toebrengt, wordt crimineel gedrag genoemd als het door de wet strafbaar is gesteld.¹¹³ Voorbeelden van criminaliteit zijn: vermogensdelicten, geweldsdelicten en cybercriminaliteit.

¹⁰⁸ Boutellier (2005), p. 47-48

¹⁰⁹ Van Dijk, Huisman & Nieuwbeerta (2018); Oppelaar en Wittebrood (2006)

¹¹⁰ Zie verder Domein E voor de rol van de media

¹¹¹ Boutellier (2005), p. 152

¹¹² Boutellier (2005), p. 67

¹¹³ Nieuwbeerta (2020)

Wat voor gedrag als criminaliteit wordt gedefinieerd en strafbaar wordt gesteld kan verschillen tussen landen en perioden. Het kan zijn dat sommige gedragingen na verloop van tijd niet meer als criminaliteit worden gezien, het kan ook zijn dat andere gedragingen juist wel als criminaliteit worden gezien. Verschillen in definities en strafbaarstelling van criminaliteit komen onder andere voort uit verschillen in de technologische context, bijvoorbeeld digitalisering en informatisering, de maatschappelijke context, bijvoorbeeld **individualisering en globalisering**, en opvattingen en normen en waarden van de bevolking. Daarnaast is – met name voor de strafbaarstelling – van belang wat de morele opvattingen zijn van degenen die de politieke **macht** hebben. Criminaliteit is dus een relatief begrip en **cultuurbepaald**. De aard en omvang van criminaliteit verschilt ook tussen landen en perioden.¹¹⁴

16.7 Met criminaliteit samenhangende sociale en politieke vraagstukken en wetenschappelijke verklaringen voor criminaliteit

Factoren die criminaliteit kunnen bevorderen zijn:

- minder **sociale cohesie** – en dus minder maatschappelijke bindingen en minder informele en formele sociale controle in bijvoorbeeld sociale relaties zoals gezin, school en verenigingsleven;
- meer **groepsvorming** en integratie in 'criminele (jeugd)groepen' – dus groepen waarin acceptatie van crimineel gedrag juist de norm is;
- meer losse **gezagsverhoudingen** tussen bevolking en politie¹¹⁵;
- meer ongelijkheid - waardoor achtergestelden meer stress ervaren doordat zij relatief weinig kansen in de samenleving ervaren;

Verschillen tussen landen en veranderingen over de tijd in de aard en omvang van criminaliteit worden verondersteld samen te hangen met maatschappelijke vraagstukken rondom **individualisering** of gebrek aan sociale cohesie. Zo wijst onderzoek naar criminaliteit door jongeren¹¹⁶ uit dat jongeren minder criminaliteit plegen als ze sterker geïntegreerd zijn in de samenleving. Minder sterke integratie in de samenleving van sommige groeperingen verklaart dus waarom ze systematisch oververtegenwoordigd zijn bij bepaalde delicten.¹¹⁷

Dit sluit aan bij de bindingstheorie die stelt dat maatschappelijke bindingen remmend werken op criminaliteit. Volgens de bindingstheorie werken vooral maatschappelijke bindingen of sterke integratie van mensen in groepen (gezin, school, vriendengroep) remmend op criminele impulsen. Veranderingen in gezagsverhoudingen hebben ook gevolgen voor de bindingen van mensen.¹¹⁸

Verschillen tussen landen en veranderingen over de tijd in de aard en omvang van criminaliteit worden ook verondersteld samen te hangen met **sociale ongelijkheid**, onder andere omdat sociale achterstand en ongelijkheid wordt gezien als een oorzaak van crimineel gedrag¹¹⁹. Wanneer sommige mensen (te) weinig goederen hebben om van te bestaan, of stress ervaren doordat zij relatief weinig kansen in de samenleving beleven, zullen zij vaker hun toevlucht tot crimineel gedrag zoeken.

Dit sluit aan bij de anomietheorie die stelt dat het de sociale structuur van de maatschappij is die normafwijkend gedrag in de hand werkt als het doelen definieert zonder dat de middelen om die te bereiken toereikend zijn.

Tevens wordt verondersteld dat veranderingen in 'gelegenheden' samenhangen met verschillen tussen landen en veranderingen over de tijd in de aard en omvang van criminaliteit: de groeiende welvaart maakt dat er bijvoorbeeld meer gelegenheid is tot het plegen van vermogenscriminaliteit.

Dit sluit aan bij de gelegenheidstheorie die stelt dat het niveau van de criminaliteit stijgt door de grotere aanwezigheid van potentiële daders, de grotere aanwezigheid van geschikte doelwitten en de grotere afwezigheid van voldoende sociale bewaking.

De gelegenheidstheorie is verwant aan de rationele keuzetheorie. Volgens de rationele keuzetheorie is de keuze tussen alternatieven, zoals het wel of niet plegen van een bepaald misdrijf, het gevolg van een afweging van kosten en baten, waarbij de baten hoger worden geschat.

De etikettering theorie, ook wel labeling- of stigmatiseringstheorie genoemd, verklaart criminaliteit vanuit de sociale omgeving die het etiket 'crimineel' op bepaalde (afwijkende) gedragingen drukt. Mensen

¹¹⁴ Van Dijk, Huisman & Nieuwbeerta (2018); Nieuwbeerta (2020)

¹¹⁵ Oppelaar en Wittebrood (2006), p. 40

¹¹⁶ Arts, Flap en Ultee (2009), p. 127; Van Dijk, Huisman & Nieuwbeerta (2018)

¹¹⁷ Van Dijk, Huisman & Nieuwbeerta (2018)

¹¹⁸ Van Dijk, Huisman & Nieuwbeerta (2018); Oppelaar en Wittebrood (2006)

¹¹⁹ Van Dijk, Huisman & Nieuwbeerta (2018)

hebben de neiging zich conform dit etiket te gaan gedragen, een -selffulfilling prophecy-. Oorzaken van crimineel gedrag moeten niet alleen in het individu, in zijn gezin of in de gevoelde achterstelling worden gezocht, maar ook in de wetgeving, in de behandeling die delinquenten moeten ondergaan en vooral in de reacties van de maatschappij op het afwijkend gedrag.

Sub domein D4: Overheidsbeleid en standpunten van aanhangers van politieke stromingen

17. De kandidaat kan onderscheiden welke uitgangspunten ten grondslag liggen aan het overheidsbeleid en hoe de verschillende politieke stromingen door middel van beleid trachten invloed uit te oefenen op de mate van sociale cohesie in de samenleving.

17.1 Klassieke en moderne school in het strafrecht

Ideeën over straffen in het huidige strafrecht zijn gebaseerd op de klassieke en de moderne school.¹²⁰ De klassieke school gaat ervan uit dat personen die een misdaad begaan uit vrije wil handelen, en hun keuzes baseren op een kostenbatenafweging. In dit economische en rationele mensbeeld wordt verondersteld dat een potentiële dader voorafgaand aan een eventuele misdaad de mogelijke opbrengsten, bijvoorbeeld de omvang van de buit, afweegt tegen de ingeschatte risico's, bijvoorbeeld de pakkans en de eventuele straf die wordt opgelegd. Volgens dit mensbeeld moeten in het strafrecht de pakkans en straffen dus zo hoog zijn dat mensen afzien van het plegen van een misdrijf. De nadruk ligt in deze school op vergelding en generale preventie als doelen/functies van straffen. De klassieke school stelt de daad centraal en gaat uit van vaststaande sancties voor alle daders, het daadrecht.¹²¹

De moderne school in het strafrecht stelt de dader meer centraal, het daderrecht. Deze school gaat niet uit van 'vrije wil' en een puur economisch mensbeeld, maar benadrukt juist dat persoonskenmerken van potentiële daders en hun sociale omstandigheden ook bijdragen aan de kans dat zij criminaliteit plegen. Deze school legt nadruk op andere doelen/functies van straffen dan de klassieke school, bijvoorbeeld speciale preventie, resocialisatie en bescherming van de samenleving, waarbij het doel ook afname van gevoelens van objectieve en subjectieve onveiligheid is. Daarom pleit de moderne school voor preventie en resocialisatie en dus voor strafrechtelijke maatregelen als TBS of alternatieve straffen als HALT.

Aandacht voor biologische en psychologische verschillen, persoonlijkheidskenmerken en sociologische verklaringen voor criminaliteit, passen bij de moderne school.

In het Nederlandse strafrecht wordt een compromis gehanteerd tussen de klassieke en de moderne school. Er is een vastgesteld strafmaximum en een stilzwijgende benedengrens voor elke delictsvorm, waarbij afschrikking en vergelding de grondslag van de straf is en de proportionaliteit bepaalt. Aan de andere kant wordt er ook gekeken naar de persoonskenmerken van de dader en diens sociale omstandigheden. Zowel kenmerken van de daad als van de persoon van de dader hebben dus invloed op uiteindelijke strafmaat.

17.2 Opvattingen van aanhangers van politieke stromingen over het handhaven van openbare orde en veiligheid

De liberale **ideologie** legt de nadruk op eigen verantwoordelijkheid van de burgers. Het nastreven van eigenbelang heeft in de liberale visie heilzame effecten voor de samenleving, maar dient wel plaats te vinden binnen een juridisch kader. Individuen die de regels van de samenleving overtreden moeten worden bestraft. De liberale stroming legt de nadruk op de rechts handhavende strategie in het overheidsbeleid.

De kerntaak van de overheid is het bevorderen van de veiligheid van alle burgers, het handhaven van de openbare orde en het verdedigen van de democratische rechtsorde¹²².

De socialistische /sociaaldemocratische ideologie legt van oudsher meer nadruk op de maatschappelijke oorzaken van criminaliteit, zoals **sociale ongelijkheid** en een gebrek aan **sociale cohesie**. De laatste jaren is dat terug te zien in de nadruk op de aanpak van veiligheid in (achterstands)wijken en in de nadruk op de mogelijkheden van preventief beleid.

¹²⁰ Van Noije & Wittebrood (2008)

¹²¹ Kelk (2005); Van Dijk, Huisman & Nieuwebeerta (2018)

¹²² Beginselverklaring VVD (2008)

Sociaaldemocraten bepleiten meer Europese integratie op het terrein van het veiligheidsbeleid, criminaliteitsbestrijding en de bestrijding van het terrorisme.

Zij waarderen de sterk toegenomen mogelijkheden van individuele variatie in levensstijlen. Maar de successen van de culturele emancipatie stellen ook hoge eisen aan de inschikkelijkheid van mensen. Iedere burger hoort respectvol met anderen om te gaan. Crimineel en asociaal gedrag in de openbare ruimte, racisme en discriminatie, misbruik van sociale voorzieningen, corruptie, fraude en belastingontduiking ondermijnen de maatschappelijke solidariteit en dienen derhalve sterk te worden bestreden. Opvoeding, school, maatschappelijke ondersteuning en tenslotte het strafrecht spelen daarbij een cruciale rol¹²³.

De confessionele ideologie hecht veel belang aan het gezin, de school en het maatschappelijke middenveld bij het voorkomen van criminaliteit. Zij hechten in dit kader sterk aan het belang van het overbrengen van normen en waarden door deze socialisatoren. Ondersteuning van gezinnen kan een belangrijke preventieve maatregel tegen criminaliteit zijn, maar de overheid heeft daarnaast ook een belangrijke rechts handhavende taak. Criminaliteit, ook de zogenaamde 'veelvoorkomende criminaliteit', veroorzaakt al snel een sfeer van angst en intimidatie. Een slagvaardige politie en een respectabele rechterlijke **macht** zijn daarom onmisbaar. En de zekerheid dat regels en normen er zijn voor iedereen, ook voor topbestuurders en bankiers¹²⁴.

In het dilemma van de rechtsstaat leggen de socialistische/sociaaldemocratische stroming en progressief-liberalen meer nadruk op rechtsbescherming, terwijl de confessionele stroming en conservatief-liberalen meer nadruk leggen op rechtshandhaving.

17.3 Veranderingen in het overheidsbeleid ten aanzien van criminaliteit

In het beleid van de overheid om criminaliteit te bestrijden zijn drie strategieën te onderscheiden:

1) Rechtshandhaving.

Deze strategie is erop gericht om (vermeende) daders van delicten op te sporen, te vervolgen en berechten, en uiteindelijk te straffen. Voorbeelden van maatregelen die binnen deze strategie passen zijn supersnelrecht, zero tolerance-arrestaties, etc.

2) Ondersteuning en hulpverlening.

Deze strategie is gericht op het bevorderen van cognitieve en sociale competenties en het afleren van antisociaal gedrag bij risicogroepen, veelal minderjarigen. Deze strategie veronderstelt dat individueel crimineel gedrag bepaald wordt door een combinatie van onder meer leefsituatie, groepsdruk, opvoedkundige kwaliteiten van de ouders en toekomstperspectief. Voorbeelden van maatregelen die binnen deze strategie passen zijn preventieve jeugdzorg via de consultatiebureaus en GGD's, structuur biedende vaardigheidstrainingen en gedragstherapie. Ook wordt het gezin vaak bij de maatregelen betrokken. Daarnaast kan gedacht worden aan groepsgerichte maatregelen, bijvoorbeeld sportactiviteiten om contact op te bouwen met de jongeren uit een overlast gevende groep.

3) Het beperken van de gelegenheid tot criminaliteit.

In tegenstelling tot de eerste twee strategieën staan hier niet de (potentiële) daders centraal, maar de criminaliteit zelf. Het gaat erom het plegen van een delict onmogelijk of moeilijker te maken. De maatregelen bij deze strategie richten zich niet alleen op (potentiële) daders, maar ook op (potentiële) slachtoffers en/of (potentiële) locaties. Voorbeelden van gelegenheidsbeperkende maatregelen zijn ingangscntroles op stations, de inzet van politieursurveillanten, cameratoezicht en buurtpreventie. Ook passen maatregelen zoals de wijziging van de privacywetgeving, identificatieplicht en het preventief fouilleren bij een strategie die de gelegenheid tot plegen van een crimineel delict beperkt. ¹²⁵

Bij de eerste strategie is sprake van repressief beleid, de andere twee strategieën zijn te karakteriseren als preventief beleid. Het midden van de jaren tachtig kan als een keerpunt in het overheidsbeleid worden gezien. De sterke toename van door de politie geregistreerde criminaliteit, alsmede de gesignaleerde onveiligheidsbeleving bij burgers, leidden tot de wens van een meer samenhangende aanpak van de criminaliteit. Sinds 1985 is er sprake van een zogenaamd integraal veiligheidsbeleid,

¹²³ Beginselmanifest PvdA (2005)

¹²⁴ Nieuwe woorden, nieuwe beelden (2012), commissie hertaling uitgangspunten van het CDA

¹²⁵ Van Noije en Wittebrood (2008) p. 28, 29 en 43

waarbij niet alleen voor politie en justitie, maar ook voor andere overheidsinstanties, maatschappelijke organisaties, het bedrijfsleven en individuele burgers, een rol bij de criminaliteitsbestrijding is weggelegd. Waar tot het einde van de jaren zeventig vooral rechtshandhaving gezien werd als de belangrijkste strategie, werd sinds 1985 meer ingezet op de andere twee strategieën. Sinds het begin van deze eeuw werd het veiligheidsbeleid weer sterk gericht op rechtshandhaving. De laatste jaren zijn de beide andere strategieën weer iets meer in het vizier gekomen¹²⁶.

De rol van het slachtoffer in het strafproces is in de wet aanzienlijk versterkt door onder meer spreekrecht, schriftelijke slachtofferverklaring en recht op informatie over de strafrechtelijke procedure¹²⁷. Een slachtoffer van een misdrijf kan worden bijgestaan door het Bureau Slachtofferhulp. Slachtofferhulp Nederland biedt gratis hulp op praktisch, juridisch en psychosociaal gebied aan slachtoffers, waartoe ook nabestaanden, getuigen en betrokkenen worden gerekend, van misdrijven, verkeersongelukken en calamiteiten. Doel is hen te ondersteunen. Slachtoffers kunnen op verschillende manieren hulp krijgen bij het verwerken van de gebeurtenis en het waar mogelijk herstellen dan wel verlichten van de materiële en immateriële schade. De zelfredzaamheid en weerbaarheid van het slachtoffer zijn daarbij het uitgangspunt¹²⁸.

¹²⁶ Van Noije en Wittebrood (2008) p. 38

¹²⁷ Lens, Pemberton en Groenhuijsen (2010), p. 97

¹²⁸ www.slachtofferhulp.nl

3.4 DOMEIN E: VERANDERING (BINNEN EEN SPECIFIEKE CONTEXT)¹²⁹

Inleiding

Verandering is het hoofdconcept dat met een aantal kernconcepten centraal staat in Domein E en toegepast wordt in een specifieke context. Het hoofdconcept Verandering biedt leerlingen de mogelijkheid om zicht te krijgen op "de richting en tempo van ontwikkelingen in de samenleving en de mogelijkheden en onmogelijkheden deze te beïnvloeden".

Enkele belangrijke vragen die hierover gesteld kunnen worden, zijn:

Welke veranderingsprocessen doen zich voor in onze samenleving?

- Waardoor verandert een samenleving?
- Hoe gaan mensen om met veranderingen in een samenleving?
- Welke invloed hebben veranderingen op andere maatschappelijke vraagstukken?

Hoofd- en kernconcepten die aan bod komen bij domein E zijn:

Hoofdconcept	kernconcepten
verandering	rationalisering individualisering institutionalisering globalisering democratisering staatsvorming
vorming	ideologie
verhouding	sociale ongelijkheid
binding	sociale institutie representatie

Sub domein E1: Veranderingsprocessen rationalisering, individualisering en institutionalisering

18. De kandidaat kan beschrijven hoe rationalisering, individualisering en institutionalisering worden beschouwd als typerend voor de ontwikkeling van westerse samenlevingen van traditioneel naar modern.

18.1 Rationalisering

Rationalisering is "het proces van het ordenen en systematiseren van de werkelijkheid met de bedoeling haar voorspelbaar en beheersbaar te maken¹³⁰ en van het doelgericht inzetten van middelen ten einde zo efficiënt en effectief mogelijke resultaten te bereiken".

Rationalisering betreft de vergaande en diepgaande veranderingen die zich in samenlevingen sinds de late middeleeuwen hebben voorgedaan. In de premoderne tijd werd het denken en doen van mensen veel meer geleid door ingesleten gewoontes, godsdienstige tradities en van generatie op generatie overgedragen praktische handelingswijsheden. Rationaliseringsprocessen waren kenmerkend voor modernisering. De gemeenschappelijke deler van alle veranderingen was de toename van doelmatige productieprocessen op alle terreinen van de samenleving. Technisch vernuft en wetenschappelijk denken verdrongen traditionele opvattingen en handelwijzen. Alle soorten sociale processen werden doelmatig, - ofwel efficiënt - en doeltreffend - ofwel effectief - georganiseerd en de uitkomsten werden gemeten. De verhoudingen tussen doelen en ingezette middelen speelden een cruciale rol bij de beoordeling van processen. Deze ontwikkeling zette vooral in de westelijke wereld in en begon ongeveer in de 17de eeuw. Het was een geleidelijk proces dat na de industriële revolutie in een stroomversnelling kwam.

¹²⁹ Domein E is een schoolexamen domein, waarvan wel de kernconcepten met de daarbij behorende specificatie in het centraal examen gekend moeten worden.

¹³⁰ Van der Loo & van Reijen (1997), p. 141

18.2 Individualisering¹³¹

Eén van de meest in het oog springende facetten van de moderne westerse samenleving is het proces van **individualisering**. Individualisering is "het proces waarbij individuen in toenemende mate hun zelfstandigheid op verschillende gebieden kunnen vergroten" en meer dan vroeger hun eigen leven kunnen c.q. moeten gaan plannen en inrichten. Veel mensen hebben de afgelopen decennia hun afhankelijkheid van bepaalde traditionele instituties zoals gezin, sociale klasse, kerk, arbeid of huwelijk weten te verminderen. Individualisering brengt met zich mee dat van individuen veel meer dan vroeger wordt verwacht dat zij zelf verantwoordelijk zijn voor hun handelen en voor het aangaan van sociale betrekkingen. Dit betekent niet dat sociale structuren, zoals de gezinsstructuur, verdwijnen, maar wel dat het individu als nieuwe sociale eenheid op de voorgrond treedt. De betekenis van traditionele **sociale instituties** verandert, omdat het individu zich in zijn denken en gedrag minder vanzelfsprekend en eenduidig door de conventies van deze instituties laat leiden. Maatschappelijke posities worden minder dan vroeger aan een persoon 'toegeschreven' op basis van afkomst. Voor jongeren houdt dit in dat van hen, meer dan vroeger, een zelfstandigheid verlangd wordt waarbij zij niet kunnen terugvallen op voorgeschreven patronen en handelingsmodellen bij de overgang naar de volwassenheid.

Individualisering wordt zowel als een positief en als een negatief proces gezien. Als positief proces wordt het geassocieerd met een emancipatieproces dat gekenmerkt wordt door een toename van individuele vrijheid, de vrijheid om een eigen weg te gaan en de wil om veelal onbeperkt van het leven te genieten. Veel mensen zijn tegenwoordig meer dan vroeger losgekomen van hun herkomstmilieu en geboorteplaats door de toegenomen sociale en geografische mobiliteit.

Als negatief proces wordt individualisering geassocieerd met vermindering van maatschappelijke integratie, met een toenemend egoïsme, met een totaal losgeslagen verzelfstandiging van mensen in de zin van het losraken van de bindingen met andere mensen en groepen en een toename van eenzaamheid.

18.3 Institutionalisering

Institutionalisering is "het proces waarbij een complex van waarden en min of meer geformaliseerde regels vastgelegd wordt in standaardgedrag patronen, die het gedrag van mensen en hun onderlinge relaties reguleren". Voor de mensen bezitten die waarden en normen een zekere geldigheid, men houdt zich er meestal wel aan en men vindt ze ook nuttig, want men hoeft dan niet iedere dag weer alle handelingen met anderen uit te onderhandelen. Het worden vaak onbewuste handelingspatronen. Dit proces van institutionalisering geeft de mensen ook enige zekerheid in het alledaagse handelen en ook wat meer ruimte en tijd.

Het stelt hen in staat om zich ook met nieuwe activiteiten en ontwikkelingen bezig te houden. Door de institutionalisering krijgen de waarden van mensen een plaats in hun alledaagse handelen en kunnen zij voor zichzelf duidelijk maken waarom zij de dingen doen zoals zij die willen doen. Het gaat niet alleen om de vraag naar het 'hoe' maar ook naar het 'waartoe' en dat geeft voor mensen 'zin' aan hun handelen. Het zorgt er tevens voor dat mensen in de werkelijkheid een betekenisvolle structuur en samenhang herkennen en ervaren. De institutionalisering bepaalt ook voor een deel hun beeld van de werkelijkheid. In een proces van institutionalisering ontstaan er vaak allerlei organisaties die zich richten op de standaardpatronen die zich vormen.

¹³¹ C. Klaassen (1996)

Sub domein E2: Veranderingsprocessen staatsvorming, democratisering en globalisering

19. De kandidaat kan beschrijven hoe staatsvorming, democratisering en globalisering worden beschouwd als typerend voor de ontwikkeling van westerse samenlevingen van traditioneel naar modern.

19.1 Staatsvorming

Staatsvorming is "de **institutionalisering** van politieke **macht** tot een staat".

Het proces van staatsvorming is een combinatie van economische, culturele en politieke ontwikkelingen. In de late middeleeuwen was er in de West-Europese landen sprake van urbanisatie, toename van handel, doordat kleine stedelijke nederzettingen handelscentra werden, en groei van de stadsbevolking. De ontdekking van nieuwe werelddelen had ook invloed op de handel. Er kwamen nieuwe afzetmarkten en de koloniën hadden grondstoffen te bieden. De inwoners van de steden, de burgers, slaagden er door hun sterker geworden economische positie in om een grotere economische en politieke zelfstandigheid ten opzichte van de feodale adel te krijgen. Voor de politieke machthebbers was het belangrijk om de steun van de burgers te hebben en belasting bij hen te kunnen innen. In ruil daarvoor werden belemmeringen voor de vrije handel opgeheven, werd er gezorgd voor eenheid in wetten en munten voor dat gebied en voor veiligheid en bescherming van de burgers (belastinggeld werd uitgegeven aan een leger). Bij onderlinge **conflicten** kon de staatsmacht optreden als hoogste rechtsprekende instantie. De relatief grote hoeveelheid staten in West- en Noord-Europa zorgde tegelijkertijd voor vernieuwingen op technologisch gebied, zoals de ontwikkeling van vuurwapens en kanonnen, om te voorkomen dat ze economisch of militair verslagen zouden worden door concurrerende staten.

De hierboven beschreven ontwikkelingen leidden tot de verdwijning van feodale samenlevingen en het ontstaan van politieke eenheden die kunnen worden gezien als premoderne staten. De standen of Statenvergaderingen van de vorsten met de adel en burgerij kunnen worden gezien als de eerste aanzet tot het ontstaan van moderne **politieke instituties**¹³² en organisaties, een vorm van **representatie** binnen het kader van de premoderne staat.

De staat is een intern soevereine macht omdat die:

- als het hoogste **gezag** regeert over een groep mensen;
- binnen een bepaald grondgebied valt;
- en daarbij het geweldsmonopolie en belastingmonopolie bezit.

De staat is een extern soevereine macht omdat het staatsgezag door andere staten als het hoogste gezag over de bevolking op dat grondgebied wordt erkend en dus niet ondergeschikt is aan het gezag van andere staten.

19.2 Democratisering

Democratie kent meerdere vormen. In sommige maatschappijen blijft democratie beperkt tot het politieke domein, in andere samenlevingen is het uitgebreid tot andere levenssferen.

In het politieke domein heeft **democratisering** betrekking op het proces waarbij er naar gestreefd wordt een politiek systeem te ontwerpen, te consolideren en uit te bouwen waarin de burgers participeren in de politieke besluitvorming. In bredere zin verwijst het begrip democratisering naar "het proces van verandering van de **machts-** en **gezagsverhoudingen** door een grotere inspraak en medezeggenschap van degene met minder macht". In beide vormen verwijst het begrip democratisering naar de druk om de participatie van burgers, hun rechten en verantwoordelijkheden uit te breiden.

In het politieke domein gaat het meestal om de vormgeving van de representatieve democratie en in de overige domeinen om vormen van directe democratie.

In een zich over langere tijd uitstrekkend ontwikkelingsproces van democratisering hebben de burgers achtereenvolgens vrijheidsrechten, politieke en sociale rechten bedongen. Dit proces van democratisering past bij een individualistische **ideologie** waarbij gelijkheid het onderlinge principe is en waarbij meer vrijheid ten opzichte van de staat en medeburgers gerealiseerd wordt. Over de wenselijkheid van verdergaande democratisering verschillen mensen van mening.

Een eerste belangrijke ontwikkeling binnen het democratiseringsproces is de uitbouw geweest van de rechtsstaat, waardoor niet alleen elites, maar steeds meer groepen in de samenleving rechten kregen. Ook bedrijven en andere organisaties hebben meer rechten gekregen en worden zelfs gezien als 'rechtspersonen'.

¹³² Noordzij (2009), p. 185

Een tweede belangrijke ontwikkeling binnen het democratiseringsproces is het ontstaan van de volksvertegenwoordiging. De moderne westerse samenleving heeft de parlementaire democratie als staatsvorm. De soevereiniteit ligt bij het volk en de politieke grondrechten van de burger, met name het actief en passief kiesrecht, staan centraal. De verschillende opvattingen van de (groepen) burgers binnen de samenleving worden door politieke partijen gerepresenteerd in de volksvertegenwoordiging.

19.3 Globalisering

Globalisering is "het proces van uitbreiding en intensivering van contacten en afhankelijkheden over zeer grote afstand en over landsgrenzen heen" op economisch, juridisch, politiek, sociaal-cultureel en ecologisch gebied, waardoor er een wereldwijde samenleving ontstaat (global society). Er is meer internationale handel gekomen; door de groei en het machtiger worden van multinationals is er sprake van supranationale handelsblokken; door internationale politiek is de betekenis van internationale **samenwerkings**relaties zoals de Verenigde Naties of de Europese Unie toegenomen. Migratiestromen zijn toegenomen en er is meer culturele uitwisseling. Op communicatiegebied is vrijwel de gehele wereld met elkaar verbonden.

Door globalisering zijn alle delen van het ecosysteem met elkaar verbonden en hebben processen aan de ene kant van de wereld consequenties voor andere delen van de wereld¹³³. In het hedendaagse sociale en politieke debat spreekt men van een 'versnelling' van de globaliseringstendens sinds 1970.

Globalisering wordt als een positief en een negatief proces gezien. De voorstanders, ook wel hyperglobalisten genoemd, wijzen op het groeiperspectief: zij zien mogelijkheden om economische ontwikkeling te realiseren en om met toepassing van technologie en andere maatregelen de ecologische problemen aan te pakken. Mondiale **cultuur**stromen kunnen nieuw leven inblazen in lokale culturen (culturele uitwisseling) en hebben een wereldwijd bereik. Op politiek, juridisch en economisch terrein zijn veel internationale organisaties in het leven geroepen die samenwerken om groei te bevorderen. De tegenstanders, ook wel andersglobalisten genoemd, vinden dat er op tal van fronten een duidelijke pas op de plaats gemaakt moet worden om overproductie en overconsumptie en de verdere belasting van het milieu, uitputting van grondstoffen en toenemende verkwisting tegen te gaan. Internationale economische crises brengen de onderlinge afhankelijkheid aan het licht en leiden tot bijna wereldwijde economische stagnatie. Het onwenselijke groei denken moet ingedamd worden. Op cultureel terrein is sprake van een verspreiding van een steeds homogener populaire cultuur (cultureel imperialisme vanuit de VS)¹³⁴. De opkomst van mondiale commerciële media leidt tot een mondiale markt van weinig aanbieders, weinig differentiatie in aanbod, en weinig kans op toetreding tot deze markt¹³⁵

¹³³ Steger (2014)

¹³⁴ Steger (2014), p. 88-93

¹³⁵ Steger (2014), p. 95

4 HET CENTRAAL EXAMEN

4.1 ZITTINGEN CENTRAAL EXAMEN

Raadpleeg hiervoor het Examenblad: www.examenblad.nl

4.2 VAKSPECIFIEKE REGELS CORRECTIEVOORSCHRIFT

Raadpleeg hiervoor het Examenblad: www.examenblad.nl

4.3 HULPMIDDELEN

Raadpleeg hiervoor het Examenblad: www.examenblad.nl

BIJLAGE 1: EXAMENPROGRAMMA MAATSCHAPPIJWETENSCHAPPEN HAVO

HET EINDEEXAMEN

Het eindexamen bestaat uit het centraal examen en het schoolexamen.

Het examenprogramma bestaat uit de volgende domeinen:

- Domein A: Vaardigheden
- Domein B: Vorming (binnen een specifieke context)
- Domein C: Verhouding (binnen een specifieke context)
- Domein D: Binding (binnen een specifieke context)
- Domein E: Verandering (binnen een specifieke context)
- Domein F: Analyse van een sociale actualiteit
- Domein G: Analyse van een politieke actualiteit (binnen een specifieke context)

Het centraal examen

Het centraal examen heeft betrekking op de (sub)domeinen B, C, D, E1 en E2, in combinatie met domein A.

Het College voor Toetsing en Examens stelt het aantal en de tijdsduur van de zittingen van het centraal examen vast.

Het College voor Toetsing en Examens maakt indien nodig een specificatie bekend van de examenstof van het centraal examen.

Het schoolexamen

Het schoolexamen heeft betrekking op sub domeinen E3 en E4 en, naar keuze van het bevoegd gezag, domein F of G, in combinatie met domein A en:

- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: ook een of meer domeinen of sub domeinen waarop het centraal examen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vak onderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

De examenstof

Domein A Vaardigheden

Subdomein A1: Informatievaardigheden

1. De kandidaat kan:
 - benodigde informatie verwerven en selecteren uit digitale en niet-digitale bronnen;
 - informatie verwerken en daaruit beredeneerde conclusies trekken;
 - de resultaten van een leeractiviteit beschrijven en presenteren.

Subdomein A2: Concept-contextbenadering

2. De kandidaat kan:
 - denkvaardigheden toepassen op de hoofdconcepten vorming, verhouding, binding en verandering en kernconcepten sociale cohesie, sociale instituties, groepsvorming, cultuur, socialisatie/acculturatie, identiteit, sociale gelijkheid/ ongelijkheid, rationalisering, individualisering, institutionalisering, politieke instituties, representatie/representativiteit, politieke socialisatie, ideologie, macht/gezag, conflict/samenwerking, democratisering, globalisering en staatsvorming.
 - denkvaardigheden toepassen op contexten, daarbij gebruik makend van hoofd- en kernconcepten. Het betreft zowel de in de domeinen beschreven contexten als andere contexten.
 - verbanden leggen tussen en binnen de in de domeinen beschreven contexten met behulp van hoofd- en kernconcepten.
 - verbanden leggen tussen en binnen andere contexten met behulp van hoofd- en kernconcepten.

Sub domein A3: Onderzoeksvaardigheden

3. De kandidaat kan:
 - gegeven onderzoeksresultaten beoordelen op betrouwbaarheid, validiteit en representativiteit;
 - een eenvoudig enigszins voor gestructureerd onderzoek opzetten en uitvoeren over een concreet maatschappelijk verschijnsel.

Domein B: Vorming (binnen een specifieke context)

Subdomein B1: Socialisatie

4. De kandidaat kan socialisatie binnen een specifieke context herkennen als een proces waarin cultuuroverdracht en cultuurverwerving plaatsvindt en waarin mensen een eigen identiteit ontwikkelen. Hij kan tevens culturen classificeren op basis van verschillende culturele dimensies.

Subdomein B2: Politieke socialisatie

5. De kandidaat kan voorbeelden van politieke socialisatie herkennen binnen een specifieke context. Hij kan tevens standpunten classificeren op basis van ideologieën en politieke dimensies.

Subdomein B3: Socialisatie binnen een specifieke context

6. De kandidaat kan in hoofdlijnen maatschappelijke ontwikkelingen beschrijven die van invloed zijn op socialisatieprocessen en op de rol van socialisatoren daarin. Hij kan tevens conclusies trekken over die veranderde socialisatieprocessen.

Subdomein B4: Overheidsbeleid en standpunten van politieke partijen

7. De kandidaat kan weergeven op welke manieren de overheid invloed tracht uit te oefenen op het proces van (politieke) socialisatie. Hij kan tevens afleiden welke opvattingen aanhangers van politieke stromingen hebben over de rol van de overheid binnen een specifieke context.

Domein C: Verhouding (binnen een specifieke context)

Subdomein C1: Sociale ongelijkheid

8. De kandidaat kan binnen een specifieke context sociale ongelijkheid verklaren en kan beschrijven wat de gevolgen zijn van sociale ongelijkheid.

Subdomein C2: Macht en gezag

9. De kandidaat kan contextmateriaal classificeren naar niveau, naar soorten en naar bronnen van macht. Hij kan macht onderscheiden van gezag en theorieën vergelijken over de machtsverdeling in een democratie.

Subdomein C3: Maatschappelijke en politieke conflicten en samenwerking

10. De kandidaat kan ontleden welke oorzaken ten grondslag liggen aan maatschappelijke en politieke conflicten op de verschillende niveaus en wat de gevolgen ervan zijn. Hij kan tevens modellen onderscheiden gebaseerd op conflict of samenwerking.

Subdomein C4: Sociale ongelijkheid binnen een specifieke context

11. De kandidaat kan binnen een specifieke context categoriseren welke maatschappelijke posities mensen innemen in een samenleving en beschrijven welke kansen ze hebben dat hun maatschappelijke posities veranderen. Hij kan tevens de gevolgen van het innemen van een lage maatschappelijke positie benoemen.

Subdomein C5: Maatschappelijke ontwikkelingen die van invloed zijn op sociale ongelijkheid binnen een specifieke context

12. De kandidaat kan maatschappelijke ontwikkelingen beschrijven die invloed hebben op de sociale ongelijkheid binnen een specifieke context aan de hand van daarvoor relevante hoofd- en kernconcepten.

Subdomein C6: Overheidsbeleid en standpunten van de politieke partijen

13. binnen een specifieke context onderscheiden met welke instrumenten de overheid de mate van sociale ongelijkheid tracht te beïnvloeden, wat de gevolgen ervan kunnen zijn en welke opvattingen aanhangers van de politieke stromingen hebben over kwesties binnen deze specifieke context.

Domein D: Binding (binnen een specifieke context)

Subdomein D1: Sociale cohesie: mate van binding

14. De kandidaat kan typen bindingen onderscheiden en indelen naar niveaus. Hij kan het verband leggen tussen sociale cohesie en sociale controle en voorbeelden geven van kenmerken van sociale instituties.

Subdomein D2: Politieke instituties en representatie/representativiteit

15. De kandidaat kan bindingen in de samenleving illustreren aan de hand van politieke instituties en beschrijven wat het belang is van representativiteit/representatie voor een democratische rechtsstaat. Tevens kan de kandidaat beredeneren hoe er vanuit verschillende visies geoordeeld wordt over representativiteit binnen een specifieke context.

Subdomein D3: Bedreigingen voor de bindingen in de samenleving binnen een specifieke context

16. De kandidaat kan in hoofdlijnen aangeven welke potentiële bedreigingen binnen een specifieke context zijn afgenomen respectievelijk toegenomen en welke invloed deze bedreigingen hebben op bindingen in de samenleving.

Subdomein D4: Overheidsbeleid en standpunten van politieke partijen

17. De kandidaat kan onderscheiden welke uitgangspunten ten grondslag liggen aan het overheidsbeleid en hoe de verschillende politieke stromingen door middel van beleid invloed trachten uit te oefenen op de mate van sociale cohesie in de samenleving.

Domein E: Verandering (binnen een specifieke context)

Subdomein E1: Veranderingsprocessen rationalisering, individualisering en institutionalisering

18. De kandidaat kan beschrijven hoe rationalisering, individualisering en institutionalisering worden beschouwd als typerend voor de ontwikkeling van westerse samenlevingen van traditioneel naar modern.

Subdomein E2: Veranderingsprocessen staatsvorming, democratisering en globalisering

19. De kandidaat kan beschrijven hoe staatsvorming, democratisering en globalisering worden beschouwd als typerend voor de ontwikkeling van westerse samenlevingen van traditioneel naar modern.

Subdomein E3: Effecten van veranderingen binnen een specifieke context

20. De kandidaat kan uitleggen welke veranderingen zich hebben voorgedaan binnen een specifieke context en wat daarvan de effecten zijn op de machtsverhoudingen in de samenleving.

Subdomein E4: Standpunten van politieke stromingen over vraagstukken die samenhangen met modernisering

21. De kandidaat kan binnen een specifieke context onderscheiden welke standpunten de politieke stromingen innemen ten aanzien van maatschappelijke vraagstukken die verband houden met modernisering.

Domein F: Analyse van een sociale actualiteit

Subdomein F1: Informatie verwerven over een actualiteit

22. De kandidaat kan informatie selecteren over een actuele gebeurtenis met maatschappijwetenschappelijke relevantie, zowel over feiten als ook over de verschillende meningen die erover bestaan. Tevens kan de kandidaat verschillende groepen en belangen onderscheiden die een rol spelen in deze actuele gebeurtenis.

Subdomein F2: Selectie van hoofd- en kernconcepten toepassen op een actualiteit

23. De kandidaat kan een actualiteit analyseren met behulp van hoofd- en kernconcepten.

Domein G: Analyse van een politieke actualiteit (binnen een specifieke context)

Subdomein G1: Politieke en sociale participatie

24. De kandidaat kan onderscheid maken tussen de verschillende vormen van politieke en sociale participatie. Tevens kan hij de wenselijkheid van participatie beoordelen met behulp van hoofd- en kernconcepten.

Subdomein G2: Het belang van verkiezingen

25. De kandidaat kan met behulp van hoofd- en kernconcepten beschrijven wat het belang is van vrije en eerlijke verkiezingen.

Subdomein G3: Verkiezingen in Nederland en in een ander land

26. De kandidaat kan de hoofdlijnen van het Nederlandse (kies)stelsel en dat van een ander land beschrijven. Tevens kan hij de voor- en nadelen van beide stelsels benoemen.

Subdomein G4: Deelname aan de verkiezingen

27. De kandidaat kan verschuivingen in de deelname aan verkiezingen beschrijven. Tevens kan hij de samenstelling van de electorale achterban van de belangrijkste politieke partijen en bewegingen in Nederland beschrijven.

BIJLAGE 2: OVERZICHT VAN HOOFDCONCEPTEN EN KERNCONCEPTEN BIJ MAATSCHAPPIJWETENSCHAPPEN

HOOFDCONCEPTEN	Sociologische kernconcepten	Politologische kernconcepten
Vorming	socialisatie/acculturatie identiteit cultuur	politieke socialisatie ideologie
Verhouding	sociale gelijkheid / sociale ongelijkheid	macht/gezag conflict/ samenwerking
Binding	sociale cohesie sociale institutie groepsvorming cultuur	politieke institutie representatie/ represen- tativiteit
Verandering	rationalisering individualisering institutionalisering	democratisering staatsvorming globalisering

Toelichting

De commissie Schnabel (2007) koos bij het afbakenen van het kennisgebied van het vak maatschappijwetenschappen voor een basis van sociologie en politicologie. Er werden vanuit de sociologie als object voor het vak problemen geformuleerd die betrekking hebben op sociale ongelijkheid, sociale cohesie, rationalisering en modernisering, identiteitsontwikkeling en vanuit de politicologie orderingsvraagstukken van maatschappij en staat met een accent op de uitoefening en beheersing van de macht¹³⁶. In het streven tot een zekere balans te komen vanuit beide wetenschappen werd gekozen voor het bovenstaand overzicht opgesplitst naar sociologische en politicologische kernconcepten. Sommige kernconcepten kregen een explicieter etiket vanuit beide wetenschappen. Zo staat er politieke socialisatie naast socialisatie en sociale institutie naast politieke institutie. Maar feitelijk kunnen de meeste kernconcepten vanuit beide wetenschappen benaderd worden. Het zou ook een van de beide wetenschappen te kort doen als een concept als louter sociologisch of louter politicologisch gezien wordt. In de kernconcepten paragrafen in deze syllabus zal dan ook in de meeste gevallen een kernconcept vanuit beide wetenschappen omschreven worden: politiek conflict maar daarnaast ook maatschappelijk conflict.

De tweedeling in sociologische en politicologische kernconcepten is dus geen strakke scheiding naar beide wetenschappen maar illustreert de aanvoer vanuit beide wetenschappen.

De plaatsing van kernconcepten bij een bepaald hoofdconcept in het schema betekent niet dat die kernconcepten exclusief bij dat hoofdconcept horen. Zo staat het kernconcept macht bij het hoofdconcept Verhouding, maar macht is ook een belangrijk concept om vraagstukken die met het hoofdconcept Binding te maken hebben te begrijpen. Het schema met de vier hoofdconcepten dient als 'kapstok', als hulpmiddel bij de ordening van de kernconcepten. In de Inleiding bij ieder Domein staat een schema met daarin vermeld welke andere kernconcepten hierin een plaats hebben gekregen naast die al gerubriceerd staan bij dat Domein. Zo is in de Inleiding bij het Domein D over Binding te lezen dat het kernconcept macht daarin ook voorkomt.

¹³⁶ Schnabel (2007), p. 22

BIJLAGE 3: OMSCHRIJVINGEN VAN DE CONCEPTEN¹³⁷ (deze bijlage maakt onderdeel uit van de specificatie van de leerstof)

Hoofdconcepten		
vorming	Het hoofdconcept vorming verwijst naar het proces van verwerving van een bepaalde identiteit.	Domein B
verhouding	Het hoofdconcept verhouding verwijst naar de wijze waarop mensen zich van elkaar onderscheiden en tot elkaar verhouden en de manier waarop samenlevingen in sociale zin vorm geven aan deze verschillen. Het verwijst ook naar onderlinge betrekkingen tussen staten.	Domein C
binding	Het hoofdconcept binding verwijst naar de relatie en onderlinge afhankelijkheden tussen mensen in een gezin of familie, tussen leden van een groep, in de maatschappij en op het niveau van de staat.	Domein D
verandering	Het hoofdconcept verandering verwijst naar richting en tempo van ontwikkelingen in de samenleving en de (on)mogelijkheden deze te beïnvloeden.	Domein E
Kernconcepten		
socialisatie	Het proces van overdracht en verwerving van de cultuur van de groep(en) en de samenleving waar mensen toe behoren. Het proces bestaat uit opvoeding, opleiding en andere vormen van omgang met anderen.	Subdomein B1 (4.1)
acculturatie	Het aanleren en verwerven van een andere cultuur of elementen daaruit, dan die waarin iemand is opgegroeid.	Subdomein B1 (4.1)
identiteit	Het beeld dat iemand van zichzelf heeft, dat hij uitdraagt en anderen voorhoudt en dat hij als kenmerkend en blijvend beschouwt voor zijn eigen persoon en dat is afgeleid van zijn perceptie over de groep(en) waar hij wel of juist ook niet deel van uitmaakt.	Subdomein B1 (4.3)
cultuur	Het geheel van voorstellingen, uitdrukkingsvormen, opvattingen, waarden en normen die mensen als lid van een groep of samenleving hebben verworven.	Subdomein B1 (4.1` en 4.4)
sociale (on)gelijkheid	Een situatie waarin verschillen tussen mensen, in al dan niet aangeboren kenmerken, consequenties hebben voor hun maatschappelijke positie en leiden tot een ongelijke verdeling van schaarse en hooggewaardeerde zaken, van waardering en behandeling.	Subdomein C1 (8.1)
groepsvorming	Het tot stand komen van bindingen tussen meer dan twee mensen, doordat ze elkaar beïnvloeden en gemeenschappelijke waarden en normen ontwikkelen.	Subdomein D1, (14.2)
sociale cohesie	Het aantal en de kwaliteit van de bindingen die mensen in een ruimer sociaal kader met elkaar hebben, het gevoel een groep te zijn, lid te zijn van een gemeenschap, de mate van verantwoordelijkheid voor	Subdomein D1 (14.3)

¹³⁷ De meeste concepten kunnen voorkomen op microniveau (individu), mesoniveau (groep, organisatie) en macroniveau (samenleving, nationaal of internationaal).

	elkaars welzijn, en de mate waarin anderen daar ook een beroep op kunnen doen.	
sociale institutie	Complex van min of meer geformaliseerde regels die het gedrag van mensen en hun onderlinge relaties reguleren.	Subdomein D1 (14.5)
rationalisering	Het proces van het ordenen en systematiseren van de werkelijkheid met de bedoeling haar voorspelbaar en beheersbaar te maken en van het doelgericht inzetten van middelen om zo efficiënt en effectief mogelijke resultaten te bereiken.	Subdomein E1 (18.1)
individualisering	Het proces waarbij individuen in toenemende mate hun zelfstandigheid op verschillende gebieden kunnen vergroten.	Subdomein E1 (18.2)
institutionalisering	Het proces waarbij een complex van waarden en min of meer geformaliseerde regels vastgelegd wordt in standaard gedragspatronen, die het gedrag van mensen en hun onderlinge relaties reguleren.	Subdomein E1 (18.3)
politieke socialisatie	Het proces van overdracht en verwerving van de politieke cultuur van de groep(en) en samenleving waar mensen toe behoren. Het proces bestaat uit opvoeding, opleiding en andere vormen van omgang met anderen.	Subdomein B2, (5.1)
ideologie	Een samenhangend geheel van beginselen en denkbeelden, meestal uitmondend in ideeën over de meest wenselijke maatschappelijke en politieke verhoudingen.	Subdomein B2 (5.2)
macht	Het vermogen om hulpbronnen in te zetten om bepaalde doelstellingen te bereiken en de handelingsmogelijkheden van anderen te beperken of te vergroten.	Subdomein C2 (9.1)
gezag	Macht die als legitiem beschouwd wordt.	Subdomein C2 (9.5)
conflict	Een situatie waarin individuen, groepen en/of staten elkaar tegenwerken om de eigen doelen te bereiken.	Subdomein C3 (10.1)
samenwerking	Het proces waarin individuen, groepen en/of staten relaties vormen om hun handelen op elkaar af te stemmen voor een gemeenschappelijk doel.	Subdomein C3 (10.5)
politieke institutie	Complex van min of meer geformaliseerde regels die het gedrag van mensen en hun onderlinge relaties rond politieke machtsuitoefening en politieke besluitvorming reguleren.	Subdomein D2, (15.1)
representatie	De vertegenwoordiging van een groep in (politieke) organisaties door één of enkele betrokkenen die namens de groep optreden.	Subdomein D2, (15.2)
representativiteit	De mate waarin de (politieke) besluiten, de standpunten of achtergrondkenmerken van vertegenwoordigers overeenkomen met die van de groep die vertegenwoordigd wordt.	Subdomein D2 (15.2)

staatsvorming	De institutionalisering van politieke macht tot een staat.	Subdomein E2 (19.1)
democratisering	Het proces van verandering van de machts- en gezagsverhoudingen door een grotere inspraak en medezeggenschap van degenen met minder macht.	Subdomein E2 (19.2)
globalisering	Het proces van uitbreiding en intensivering van contacten en afhankelijkheden over zeer grote afstanden en over landsgrenzen heen.	Subdomein E2 (19.3)

BIJLAGE 4: DENKVAARDIGHEDEN MAATSCHAPPIJWETENSCHAPPEN IN DE CONCEPT-CONTEXT BENADERING

Concept – context benadering en hogere denkvaardigheden

Er is de afgelopen jaren door diverse auteurs gewezen op het belang van vakspecifieke denkvaardigheden bij maatschappijwetenschappen en maatschappijleer¹³⁸. In deze bijlage wordt op systematische wijze beschreven hoe die denkvaardigheden vorm krijgen in een concept-context benadering. De commissie Schnabel is tot de keuze voor de concept contextbenadering gekomen omdat hiermee de overladenheid en versnippering tegen gegaan zou kunnen worden en de 'body of knowledge' voor een langere tijd dienst zou kunnen doen om "complexe maatschappelijke ontwikkelingen en problemen te kunnen analyseren¹³⁹". Dat is verder geconcretiseerd in de eis dat leerlingen de examenstof op een hoger niveau leren beheersen¹⁴⁰.

In de literatuur worden lagere denkvaardigheden reproductief van aard genoemd en hogere productief. Newman (1990)¹⁴¹ noemt lagere denkvaardigheden het alleen routinematig en mechanisch toepassen van eerder aangeleerde informatie en noemt hogere denkvaardigheden: het uitdagen van de student om te interpreteren, analyseren of manipuleren van informatie. Susan Brookhart (2010) gaat uit van drie categorieën in de definiëring van hogere denkvaardigheden¹⁴²;

- Hogere denkvaardigheden in termen van *transfer* (niet alleen onthouden wat je leert, maar ook zinnen er aan geven en gebruiken);
- Hogere denkvaardigheden in termen van kritisch denken (redenerend reflectief denken met de focus op beslissingen nemen over wat je doet of gelooft);
- Hogere denkvaardigheden in termen van probleemoplossende vaardigheden. (studenten toerusten om problemen te identificeren en op te lossen, zowel *well defined* als *ill defined*).

Volgens Resnick (1987)¹⁴³ betreffen hogere denkvaardigheden het uitwerken van gegeven materiaal, daarover gevolgtrekkingen maken, maar meer dan wat is gepresenteerd in het gegeven materiaal, het bouwen van verklaringen, het analyseren en construeren van relaties.

In de syllabus gaan we uit van de zes categorieën van cognitieve processen zoals Anderson & Krathwohl die beschreven hebben in *A Taxonomy for Learning, Teaching and Assessing; A Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives* (2001): memoriseren, begrijpen, toepassen, analyseren, evalueren en creëren. De gereviseerde taxonomie van Bloom biedt een eenduidige terminologie en dat vergemakkelijkt de discussie.

Anderson & Krathwohl maken een onderscheid tussen '*rote learning*' (memoriseren van informatie door herhaling, 'stampen') en '*meaningful learning*' (betekenisvol leren), waarbij analyseren (slechts) één van de categorieën is waarbij er sprake is van betekenisvol leren. Ook de cognitieve processen begrijpen, toepassen, evalueren en creëren zijn gericht op dat betekenisvol leren en zijn in die zin 'hogere denkvaardigheden'. Dat relativeert de focus op analyseren. In de pilot werd analyseren opgevat als "*het actief gebruiken van kennis*", maar dat gebeurt óók op het niveau van begrijpen: classificeren, oorzaak-gevolg redeneringen construeren, overeenkomsten en verschillen beschrijven.

Indeling van leerdoelen en toetsvragen naar categorie denkvaardigheden

Het gebruiken van bv. het werkwoord 'verklaren' in een vraag, betekent nog niet dat die vraag ook in de categorie begrijpen geplaatst kan worden. Als de gevraagde verklaring namelijk letterlijk in de syllabus wordt vermeld of in het bronmateriaal bij de vraag staat, is het een vraag in de categorie memoriseren (herkennen). Om vast te kunnen stellen in welke categorie een vraag geplaatst moet worden is informatie nodig over de syllabus, het aangeleverde bronmateriaal bij de toetsvraag, het antwoordmodel en eigenlijk ook over het gegeven onderwijs.

¹³⁸ Zie o.a. het Handboek Vakdidactiek Maatschappijleer (2010) en de bundel 'Maatschappijleer hoofdzaak; een sociaalwetenschappelijk denkkader voor politieke oordeelsvorming' (2012)

¹³⁹ Schnabel (2009), p. 78

¹⁴⁰ Zie syllabus 2013, p. 66 laatste 3 regels

¹⁴¹ Lewis & Smith (1993), p. 131-137

¹⁴² Brookhart (2010)

¹⁴³ Lewis & Smith (1993)

Moeilijkheidsgraad

Het is niet zo dat een vraag in de categorie verklaren altijd makkelijker is dan een vraag in de categorie analyseren. De moeilijkheidsgraad hangt o.a. af van wat er in de syllabus staat, de omvang van het bronmateriaal (één tekst of vier), het niveau van het bronmateriaal (tekst uit een brochure of uit het Sociologie Magazine), staat de benodigde informatie letterlijk in de tekst, moet er 'tussen de regels door' worden gelezen of moet een ingewikkelde *infographic* worden geïnterpreteerd, gaat het om feitenkennis of conceptuele kennis.

Onderscheid havo – vwo

Er is een duidelijk onderscheid tussen het havo- en vwo curriculum. Dat is onder andere gerealiseerd door in de vwo syllabus voor abstractere contexten te kiezen. Hoewel de hoofd- en kernconcepten voor havo en vwo hetzelfde zijn, worden de kernconcepten in het vwo programma verder uitgewerkt door uitgebreidere theoretische beschrijvingen en verwijzingen naar vier wetenschappelijke paradigma's. Daardoor is ook de uitwerking van de verschillende denkvaardigheden in de concept-context benaderingen voor het vwo iets uitvoeriger.

Schematisch overzicht

Hieronder staat een overzicht van denkvaardigheden zoals Anderson & Krathwohl (2001) die onderscheiden. Elke categorie staat kort omschreven waarna de bijhorende denkvaardigheden worden genoemd. Alternatieve formuleringen voor leerdoelen en toetsvragen staan in de tweede kolom opgesomd. In de derde kolom staan voorbeelden van verschillende denkvaardigheden genoemd die passen in de concept-context benadering van maatschappijwetenschappen. Het schema bevat niet een uitputtend overzicht van nuttige handelingswerkwoorden of voorbeelden van de denkvaardigheden, maar is een weergave van de huidige situatie van werken met het nieuwe examenprogramma.

Denkvaardigheden in de Gereviseerde Taxonomie van Bloom		
Categorieën & Denkvaardigheden	Andere nuttige handelingswerkwoorden	Voorbeelden: De kandidaat kan....
1. Memoriseren (Remember) - Relevante kennis ophalen uit het lange termijn geheugen		
1.1. Herkennen ¹⁴⁴ <i>Recognizing</i> 1.2. Herinneren <i>Recalling</i>	Benoemen Weergeven Beschrijven Ophalen	<ul style="list-style-type: none"> • hoofdconcepten en kernconcepten herkennen in bronmateriaal; • contextkennis uit de syllabus herkennen in bronmateriaal; • paradigma's herkennen in de bronmateriaal (vwo); • definities of elementen in hoofd- en kernconcepten noemen; • contextkennis uit de syllabus reproduceren; • paradigma's noemen (vwo); • noemen welke kernconcepten in de syllabus bij elk hoofdconcept zijn ingedeeld; • herkennen wat voor type sociaalwetenschappelijk onderzoek in een bron gepresenteerd wordt.
2. Begrijpen (Understand) - Betekenis geven aan zowel mondelinge als schriftelijke informatie		
2.1. Interpreteren <i>Interpreting</i> 2.2. Voorbeelden geven <i>Exemplifying</i> 2.3. Classificeren <i>Classifying</i> 2.4. Samenvatten <i>Summarizing</i> 2.5. Afleiden <i>Inferring</i> 2.6. Vergelijken <i>Comparing</i> 2.7. Verklaren <i>Explaining</i>	Verhelderen Parafaseren Weergeven Vertalen Illustreren Categoriseren Samenvatten Abstraheren Generaliseren Concluderen Voorspellen Contrasteren	<ul style="list-style-type: none"> • bronmateriaal in eigen woorden vertalen naar kern- en hoofdconcepten en dit toelichten; • eigen voorbeelden geven van gedragingen, opvattingen, emoties, (kenmerken van) maatschappelijke verschijnselen en ontwikkelingen die met kern- en hoofdconcepten te maken hebben; • indicatoren formuleren die met kern- en hoofdconcepten te maken hebben; • informatie in bronmateriaal classificeren naar kern- en hoofdconcepten; • onderzoeksgegevens classificeren naar onafhankelijke – en afhankelijke variabelen; • informatie in bronmateriaal classificeren als voorbeelden van categorieën die in contexten in de syllabus beschreven staan; • bronmateriaal samenvatten in termen van kern- en hoofdconcepten; • contexten met elkaar vergelijken door verschillen en overeenkomsten te benoemen in gedragingen, opvattingen, emoties, (kenmerken van) maatschappelijke verschijnselen en ontwikkelingen die met kern- en hoofdconcepten te maken hebben; • informatie in bronmateriaal verklaren door oorzaak-gevolg verbanden en correlaties te benoemen bij gedragingen, opvattingen, emoties, (kenmerken van) maatschappelijke verschijnselen en ontwikkelingen die met kern- en hoofdconcepten te maken hebben;

¹⁴⁴ 'Herkennen' betekent hier herkennen van informatie die identiek of zo goed als gelijk is aan de gepresenteerde informatie.

		<ul style="list-style-type: none"> • een maatschappelijk verschijnsel of proces verklaren, redenerend vanuit een paradigma (vwo).
3. Toepassen (Apply) – Een procedure uitvoeren of gebruiken in een gegeven situatie ¹⁴⁵		
3.1. Uitvoeren <i>Executing</i>	Gebruiken	<i>In het examenprogramma zijn procedurele vaardigheden opgenomen bij andere denkvaardigheden dan toepassen.</i>
3.2. Implementeren <i>Implementing</i>		
4. Analyseren (Analyze) - Informatie opsplitsen in afzonderlijke onderdelen en bepalen hoe de onderdelen zich verhouden tot elkaar en tot een overkoepelende structuur of doel		
4.1. Differentiëren <i>Differentiating</i>	Onderscheiden	<ul style="list-style-type: none"> • in bronmateriaal relevante informatie over gedragingen, opvattingen, emoties, (kenmerken van) maatschappelijke verschijnselen en ontwikkelingen die met kern- en hoofdconcepten samenhangen, onderscheiden van irrelevante informatie; • in bronmateriaal samenschap vinden binnen contexten tussen gedragingen, opvattingen, emoties, (kenmerken van) maatschappelijke verschijnselen en ontwikkelingen die met kern- en hoofdconcepten te maken hebben en tussen contexten; • in bronmateriaal bepalen vanuit welke ideologie en/of theorie wordt geredeneerd; • in bronmateriaal bepalen vanuit welk paradigma wordt geredeneerd (vwo).
4.2. Organiseren <i>Organizing</i>	Selecteren Samenhang vinden	
4.3. Attribueren <i>Attributing</i>	Integreren Hoofdlijnen aangeven Ontleden Structureren Deconstrueren Perspectief bepalen	
5. Evalueren (Evaluate) – Het vellen van oordelen op basis van criteria en normen		
5.1. Controleren <i>Checking</i>	Coördineren Opsporen	<ul style="list-style-type: none"> • redeneringen met betrekking tot kern- en hoofdconcepten en contextkennis beoordelen op juistheid en interne consistentie en dat oordeel onderbouwen met argumenten; • redeneringen met betrekking tot kern- en hoofdconcepten en contextkennis bekritisieren aan de hand van externe criteria; • onderbouwde conclusies trekken uit aangeboden informatie over hoofd- en kernconcepten (bijvoorbeeld afkomstig uit verschillende wetenschappelijke onderzoeken); • een onderbouwd oordeel uit spreken over de betrouwbaarheid, validiteit en representativiteit van onderzoek, o.a. over in de media gepresenteerde resultaten van onderzoek met betrekking tot hoofd- en kernconcepten; • bepalen welke onderzoekstechniek het beste gebruikt kan worden bij een bepaalde onderzoeksvraag over hoofd – en/of kernconcepten en dat oordeel onderbouwen met argumenten.
5.2. Bekritisieren <i>Critiquing</i>	Testen Oordelen Beoordelen Concluderen Conclusie trekken	
6. Creëren (Create) - Elementen samenvoegen tot een samenhangend en functioneel geheel; delen beschikbaar maken tot een nieuwe structuur of patroon		
6.1. Genereren <i>Generating</i>	Hypotheses opstellen	<ul style="list-style-type: none"> • hypothesen opstellen met gebruikmaking van hoofd- en/of kernconcepten;

¹⁴⁵ Onderzoeksvaardigheden als het formuleren van hypothesen, het classificeren van onafhankelijke en afhankelijke variabelen, zijn bij de andere denkvaardigheden opgenomen.

6.2. Plannen <i>Planning</i>	Ontwerpen	<ul style="list-style-type: none">• het schrijven van een ingezonden brief met gebruikmaking van zelf te selecteren hoofd- en kernconcepten;• een onderzoeksopzet formuleren waarin hypothesen gerelateerd aan kern- en/of hoofdconcepten, empirisch getoetst worden;• een betoog of beschouwing schrijven vanuit een bepaald standpunt waarbij gebruik gemaakt wordt van minimaal één van de paradigma's (vwo).
6.3. Produceren <i>Producing</i>	Opzet formuleren Construeren Maken Schrijven	

BIJLAGE 5: POLITIEK EN HET PROCES VAN POLITIEKE BESLUITVORMING (deze bijlage maakt onderdeel uit van de specificatie van de leerstof)

Aspecten van politiek

Politiek gaat over:

- de politieke gemeenschap met zijn structuren en organisaties als gespecialiseerde en gezaghebbende (overheids)instellingen;
- de processen waarlangs conflicten worden opgelost (strijd en consensus), waardevolle (materiele en immateriële) zaken worden toegedeeld of beslissingen worden;
- het beleid hoe de samenleving er uit zou moeten zien en welke middelen hiervoor nodig zijn.

Modellen van politieke besluitvorming.

Er zijn verschillende politieke besluitvormingsmodellen die het proces van politieke besluitvorming in beeld proberen te brengen. Met deze modellen kan besluitvorming geanalyseerd worden. Elk model benadrukt andere aspecten van besluitvorming.

- 1. Het systeemmodel:** nadruk op besluitvorming als systeem met input (eisen en steun, kansen en bedreigingen) uit de omgeving van het politiek systeem, verwerking, output (met name beleid) en terugkoppeling tot nieuwe input.

Het politieke systeem is het geheel van betrekkingen waardoor opvattingen, verlangens en eisen van individuen, groepen en instellingen in bindende beslissingen worden omgezet. In het politieke systeem opereren behalve het openbaar bestuur onder meer burgers, belangengroepen/pressiegroepen, politieke partijen, de volksvertegenwoordiging, de media, adviesorganen, planbureaus, de departementen/ ambtenaren en de rechterlijke macht.

In het systeemmodel van het politieke proces worden de volgende fasen en subfasen onderscheiden¹⁴⁶:

- De fase van invoer/input: de eisen/wensen die vanuit de samenleving naar voren worden gebracht en de steun die maatschappelijke groepen geven aan (onderdelen van) het politieke systeem. Het kan hier gaan om nieuwe beleidsmaatregelen en/ of veranderingen in het politieke systeem, anderzijds kan het steun zijn voor het bestaande beleid of steun voor het bestaande systeem. Individuen, belangengroepen, politieke partijen, media zijn zogenaamde poortwachters. Deze bepalen welke eisen op de publieke en politieke agenda komen.
- De fase van omzetting of conversie. De omzetting van eisen/wensen in overheidsbeleid (conversie) verloopt in de volgende subfasen:
 - a. Subfase van politieke agendavorming: politici en beleidsmakers - ministers en parlementsleden (op landelijk niveau) - zijn bereid om problemen uit de samenleving aan te pakken. Of een maatschappelijk probleem op de politieke agenda komt, hangt mede af van de vraag of:
 - de situatie als (on)gewenst wordt ervaren door een groot aantal /groepen mensen (al of niet georganiseerd);
 - de beoordeelde situatie hevige emoties oproept of vaak voorkomt;
 - de situatie als veranderbaar wordt beschouwd en het probleem dus in principe oplosbaar wordt geacht;
 - eisen langs de zogeheten poortwachters/ sluiswachters komen;
 - er voldoende ruimte is op de politieke agenda; er moeten vaak prioriteiten gesteld worden.
 - b. Subfase van beleidsvoorbereiding: het verzamelen en analyseren van informatie en het formuleren van adviezen over het te voeren beleid; er worden soms ook alternatieven opgesteld; bij politieke besluitvorming moet rekening worden gehouden met het verschijnsel dat de eisen en de belangen vaak tegenstrijdig zijn en niet alle tegelijkertijd gehonoreerd kunnen worden; ook zijn vaak compromissen nodig.
 - c. Subfase van beleidsbepaling: het nemen van beslissingen over de inhoud van het te voeren beleid.
- De fase van uitvoer/output. De uitvoer bestaat uit politieke besluiten en andere maatregelen of handelingen, die het resultaat zijn van de omzetting van eisen/ wensen en steun. Besluiten zijn: wetten, algemene maatregelen van bestuur, beschikkingen en Koninklijke besluiten. De uitvoer kan

¹⁴⁶ Easton (1965)

ook bestaan uit maatregelen of handelingen zoals: regelgeving, nota's, het al of niet afleggen van staatsbezoeken. Het uitvoeren (of niet-uitvoeren) van beleid gebeurt veelal door ambtenaren.

- De fase van terugkoppeling of feedback: reacties van de samenleving op politieke besluiten. Deze reacties kunnen weer aanleiding zijn voor nieuwe invoer. In deze fase past ook de evaluatie van het beleid. Van invloed op al deze fasen is de zogeheten omgeving van het politieke systeem: kenmerken van de eigen samenleving en de relaties van Nederland met andere landen/staten.

Beleidsvorming is een doorgaand proces, waarin een besluit geen definitief eindpunt vormt. Er vindt met andere woorden voortdurend terugkoppeling of feedback plaats. Het met behulp van beleid succesvol oplossen van een probleem kan ongewenste neveneffecten hebben, zozeer dat nieuwe problemen ontstaan.

In de omgeving van het politieke systeem zijn de volgende omgevingsfactoren te onderscheiden:

- onder andere demografische, ecologische, culturele, economische, technologische en sociale aspecten en ontwikkelingen in Nederland zelf; deze factoren kunnen de mogelijkheden voor het overheidsbeleid beperken of verruimen (bijvoorbeeld het beschikken over aardgas; individualisering; vergrijzing, sociale ongelijkheid en hoe die wordt ervaren, sociale cohesie en hoe die wordt ervaren);
- daarnaast zijn relaties van Nederland met andere landen/staten van invloed op het politieke systeem. Zo kan bijvoorbeeld worden gedacht aan het lidmaatschap van de Verenigde Naties, Europese Unie, NAVO, en dergelijke, maar ook aan andere externe politieke en/ of culturele betrekkingen. De ruimte voor eigen Nederlands beleid kan door deze relaties verminderen als bevoegdheden aan andere organisaties worden overgedragen. Ook economische ontwikkelingen zoals veranderingen van de wereldhandel zijn van invloed op de politieke besluitvorming.

2. Het barrièremodel: nadruk op macht in besluitvorming: realisatiemacht en hindermacht

Het proces van dit model van politieke besluitvorming wordt ingedeeld in fasen. Of een maatschappelijk probleem aandacht krijgt van politieke partijen en leidt tot overheidsbeleid, hangt af van de uitkomst van strijd tussen mensen en groeperingen met tegengestelde belangen en opvattingen. Verschillen in macht zijn daarop van invloed. Bij het kijken naar macht in beleidsvorming wordt er onderscheid gemaakt tussen realisatiemacht en hindermacht:

- Realisatiemacht is het vermogen om een bepaald beleid of volgende stap tot stand te brengen;
- Hindermacht is het vermogen om beleid of volgende stap tegen te houden¹⁴⁷.

De (belangen-)strijd speelt zich af in verschillende fasen van het proces van politieke besluitvorming, die als barrières/ drempels kunnen worden beschouwd. Die strijd gaat om (het passeren van deze drempels):

- De fase van het (h)erkennen/(h)erkend krijgen van problemen, wensen of behoeften als politieke problemen.
Meest betrokkenen: particulieren, pressiegroepen, politieke partijen, massamedia.
Vergelijk de invoerfase van het systeemmodel en het proces van agendavorming.
- De fase van het afwegen van wensen of behoeften/toekennen van een hoge prioriteit aan een politiek probleem.
Meest betrokkenen: politieke partijen, parlement, regering, ambtenaren. Vergelijk conversiefase van het systeemmodel.
- De fase van het beslissen over (de noodzaak van) een beleidsmatige oplossing van problemen.
Meest betrokkenen: parlement, regering.
Vergelijk conversiefase van het systeemmodel.
- De fase van het uitvoeren van besluiten.
Meest betrokkenen: ambtenaren, onder verantwoordelijkheid van minister(s).

Het ambtelijk apparaat is een belangrijke politieke organisatie. Zij zijn betrokken bij de voorbereiding, uitvoering en het legitimeren en uitleggen van de politieke besluitvorming. Ambtenaren blijven meestal in functie ook bij een wisseling van de politieke macht en ze beschikken over specialistische kennis.

Zowel pressiegroepen als politieke partijen proberen invloed uit te oefenen op politieke besluitvorming. Een pressiegroep is echter per definitie iets anders dan een politieke partij, omdat pressiegroepen het overheidsbeleid willen beïnvloeden zonder kandidaten te stellen voor verkiezingen. Politieke partijen

¹⁴⁷ Bachrach & Baratz (1970) en Bovens (2017), p. 125

houden zich bezig met de inrichting van de samenleving als geheel en moeten daarbij verschillende belangen afwegen. Zij proberen via verkiezingen politieke macht te verwerven om hun doelen te bereiken. Pressiegroepen komen op voor deelbelangen en richten zich op één specifiek terrein. Net als politieke partijen vormen pressiegroepen een belangrijke intermediair tussen de burgers en de overheid. Soms vormen pressiegroepen zich om tot politieke partijen, de zogenaamde "single-issue-partijen".

De rol van de media als actor¹⁴⁸ in de omgeving van het politiek systeem groeit en is aan verandering onderhevig:

- zo heeft een verzuimd medialandschap in betrekkelijk korte tijd plaatsgemaakt voor een commercieel en concurrerend medialandschap;
- media hebben grote invloed op welke kwesties als problemen worden gedefinieerd en welke kwesties niet (mediahypes). Kenmerkend voor mediahypes is dat de media vanuit één centrale definitie van de situatie opereren en vooral bevestiging daarvoor zoeken in de vorm van het rapporteren van vergelijkbare gebeurtenissen en van thematisch gerelateerd nieuws over het issue¹⁴⁹.
- berichtgeving over politiek is meer gepersonaliseerd. Dat leidt ertoe dat politici steeds actievere mediastrategieën ontwikkelen en dat de opvattingen en kenmerken van individuele politici vaak meer aandacht krijgen in de media dan de standpunten van politieke partijen.

¹⁴⁸ In de syllabus 2022 was de informatie over de rol van media nog opgenomen bij 15.1. Deze informatie is vanaf de syllabus 2023 verplaatst naar deze bijlage over politiek en het proces van politieke besluitvorming en van enige toelichting voorzien. Bijlage 5 hoort bij de stof voor het centraal examen. Het betreft dus een verplaatsing van een begrip, niet de introductie van een nieuw begrip.

¹⁴⁹ Vasterman (2005)

BIJLAGE 6: VERANTWOORDING AANPASSINGEN SYLLABUS CENTRAAL EXAMEN 2023 TEN OPZICHTE VAN DE SYLLABUS 2022

Deze bijlage bevat nadere uitleg bij de aanpassingen die in 2020 zijn gedaan aan de syllabus maatschappijwetenschappen havo.

Aanleiding

Maatschappijwetenschappen is een profielkeuzevak in de bovenbouw van het havo. Het (pilot) examenprogramma werd vastgesteld in 2009 en de eerste syllabus havo voor het centraal examen werd vastgesteld in 2011 en herzien in 2014. Vanaf 2014 nam een twaalftal scholen pilotexamens af bij het nieuwe programma. Sinds augustus 2017 wordt het nieuwe examenprogramma onderwezen op alle scholen die het vak maatschappijwetenschappen aanbieden. In mei 2019 vond voor het havo het eerste centraal examen plaats met het vernieuwde examenprogramma.

Vanuit Cito en de CvTE-vaststellingscommissie ontstond de behoefte aan actualisatie van enkele onderdelen van de havo syllabus. De syllabus deed onvoldoende recht meer aan ontwikkelingen die in de jaren ervoor in de samenleving hadden plaatsgevonden. De functie van de syllabus is primair een docent in staat stellen zich een goed beeld te vormen van wat in het centraal examen wel en niet getoetst kan worden. Een syllabus kan ook een hulpmiddel zijn voor kandidaten die zich op een centraal examen voorbereiden. Daarnaast is een syllabus behulpzaam voor de producenten van leermiddelen en voor nascholingsinstanties. Bij de totstandbrenging van het centraal examen vormt de syllabus het kader waarbinnen de examenmakers van Cito en CvTE hun werk doen.

Ook in gesprekken met het bestuur van de Nederlandse Vereniging van Leraren Maatschappijleer (NVLM) bleek behoefte aan bijstelling van delen van de tekst. Op enkele plaatsen was de invulling van en uitleg over de gebruikte concepten niet meer accuraat. De actualisatie diende samen te gaan met:

- een verbetering van de toetsbaarheid van de stof in de syllabus;
- verwijzingen naar actuele academische handboeken. De tekst stelde op sommige plaatsen op oude literatuur. Een verwijzing naar goed toegankelijke, recente overzichtsliteratuur is belangrijk voor docenten bij de voorbereiding van hun onderwijs.

Er werd geconcludeerd dat de opzet van de syllabus én de keuze en reikwijdte van de vakinhoud op dit moment voldoen. De aanpassing van de syllabus kon beperkt blijven tot actualisatie van delen van de tekst en daarmee aangemerkt als klein onderhoud. Een grotere herziening van de syllabus, kortvolgend op de implementatie hiervan, is nu niet wenselijk.

Werkwijze

Voor de actualisatie van de syllabus havo heeft het CvTE, in samenspraak met de NVLM, in het voorjaar van 2020 een werkgroep gevormd. De werkgroep bestond uit:

- Ariana Need, voorzitter (hoogleraar Sociology and public policy, Universiteit Twente)
- Freek Gruijters (docent maatschappijwetenschappen, De Nassau Breda en bestuurslid NVLM)
- Rob van den Boorn (Radboud Docenten Academie en Fontys Lerarenopleiding Tilburg)
- Adviseur examinering – Anne Hemker (toetsdeskundige maatschappijwetenschappen bij Cito)
- Han Noordink, secretaris (curriculum expert maatschappijwetenschappen bij SLO)

Deze werkgroep kreeg de volgende opdrachtformulering:

"Onderzoek de huidige syllabus van havo maatschappijwetenschappen op mogelijkheden tot actualisering en doe een voorstel aan het CvTE tot herziening van de tekst met een korte verantwoording van de werkwijze en gemaakte keuzes".

De kaders waarbinnen gewerkt diende te worden waren:

- de actualiseringsvoorstellen blijven binnen het kader van het examenprogramma. Dat houdt in dat de eindtermen, paradigma's, concepten en omschrijvingen van concepten in de syllabus onveranderd blijven;
- wijzigingen in de tekst mogen niet conflicteren met de inhoud van de domeinen voor het schoolexamen;
- het gaat om aanpassing van de tekst en inhoud, niet om uitbreiding en verzwaring;
- nieuw te schrijven teksten hebben de vorm van die in de huidige syllabus.

Proces

In maart 2020 is de genoemde werkgroep gevormd om de actualisatie voor de syllabus maatschappijwetenschappen te realiseren. In de maanden maart en april vergaderde de werkgroep over welke stukken tekst actualisatie nodig hadden. Omdat het klein onderhoud betrof, en daarmee de wijzigingen in de syllabus beperkt moesten blijven, diende goed te worden nagedacht welke stukken tekst prioriteit kregen.

De geselecteerde tekstfragmenten zijn vervolgens voorgelegd aan vijf wetenschappers: de sociologen en politicologen Beate Volker, Giselinde Kuipers, Paul Nieuwbeerta, Daniel Mügge en Tom van der Meer. Deze wetenschappers adviseerden over actualisatie en herstructurering van de teksten. De werkgroep besprak de adviezen en verwerkte deze in de tekst. Omdat er sprake is van klein onderhoud aan de syllabus konden niet alle adviezen van wetenschappers worden verwerkt; deze moeten wachten tot een later moment. In september lag er een conceptsyllabus met geactualiseerde tekst.

Op verzoek van de werkgroep heeft het CvTE acht docenten maatschappijwetenschappen gevraagd in november deel te nemen aan een digitaal docentenpanel om de voorgestelde wijzigingen in de syllabus te bespreken. Deze docenten toonden zich positief over de meeste wijzigingen maar hadden ten aanzien van de havo syllabus één belangrijk kritiekpunt: op diverse plaatsen betekenden de wijzigingen een verzwaring van de stof en dat was in hun ogen onwenselijk voor havo. Ook van andere zijde werd deze opmerking bij de havo syllabus gemaakt.

De werkgroep heeft daarop de wijzigingen in de havo syllabus opnieuw beoordeeld: toelichting bij bestaande formuleringen werd in de meeste gevallen gehandhaafd. Daar waar toelichting overging in introductie van nieuwe lesstof is, zijn in de meeste gevallen de wijzigingen teruggedraaid. Op enkele plaatsen vraagt actualisatie wel inhoudelijke toevoeging, bijvoorbeeld bij context B4 over de ontwikkeling van het gezin en andere samenlevingsvormen.

De werkgroep rondde in december het traject af met de oplevering van een conceptsyllabus 2023. Deze syllabus wordt in maart 2021 als concept gepubliceerd op Examenblad en in juni 2021 vastgesteld door het CvTE en opgenomen in een ministeriële regeling.

Voornaamste wijzigingen

De voornaamste aanpassingen in de syllabustekst zijn op de volgende plaatsen te vinden:

Domein A

- Diverse begrippen zijn van toelichting voorzien.

Domein B

- Subdomein B1: de uitwerking van de concepten socialisatie en identiteit is aangepast en aan het model van Hofstede is de zesde dimensie toegevoegd.
- Subdomein B3: aan de geschiedenis van het gezin en andere samenlevingsvormen in Nederland na 1920 is een vierde periode toegevoegd over de tijd na 2000.

Domein C

- 8.1 sociale ongelijkheid is omschreven als ongelijke verdeling van vier soorten hulpbronnen;

Domein D

- 15.1 politieke institutie: nadere precisering en toelichting
- 16.6 en 16.7 over criminaliteit: nadere precisering en toelichting

Domein E

- 18.1 rationalisering: nadere toelichting

Bijlage 3

Aan de omschrijvingen van de hoofd- en kernconcepten zijn verwijzingen toegevoegd naar de subdomeinen in de syllabus waarin deze met name worden uitgewerkt

Bijlage 5

Politiek en het proces van politieke besluitvorming: informatie over media uit eindterm 15.1 is geherformuleerd en verplaatst naar deze bijlage.

Kernconcepten zijn vet geaccentueerd in de tekst, met als doel het inzichtelijk maken van relaties tussen verschillende kernconcepten. Omwille van de leesbaarheid is per paragraaf slechts één maal het betreffende kernconcept geaccentueerd; in principe de eerste keer dat dit kernconcept wordt vermeld. Het betreft de kernconcepten en niet de hoofdconcepten. De accentuering vindt alleen plaats in de eindtermbeschrijvingen van de kennisdomeinen; dus in de teksten van de domeinen B tot en met E en niet in domein A en de bijlagen.

Naast deze inhoudelijke aanwijzingen zijn er her en der taalkundige aanpassingen gedaan. Ook zijn sommige inhoud en minder gedetailleerd beschreven en in voorkomende gevallen puntsgewijze opsommingen gebruikt.

Een belangrijke toevoeging is de vermelding van actuele literatuur in de voetnoten en de literatuurlijst. De concepten uit de syllabus zijn daardoor sterker gerelateerd aan recente sociologische en politicologische inzichten.

Tot slot

De syllabuswerkgroep en het CvTE verwachten dat met deze nieuwe syllabus de inhoud van het centrale examen beter aansluit bij de wensen die bij een grote meerderheid van docenten leeft en voldoende mogelijkheid biedt tot boeiend en uitdagend maatschappijwetenschappen onderwijs.

BIJLAGE 7: LITERATUUR

Hoofdstuk 3 Domein A

Tubergen, F. van (2020). *Introduction to sociology*. London & New York: Routledge.

Hoofdstuk 3 Domein B

Arts, W.A., Flap, H.D. & Ultee (2009). *Sociologie: vragen uitspraken, bevindingen*. Groningen: Martinus Nijhof.

Boer de, C. & Brennecke, S. I. (2009). *Media en publiek*. Den Haag: Boom Lemma.

Boer de, C. & Brennecke, S. I. (2014). *Media en publiek*. Den Haag: Boom Lemma.

CBS. (2012). *Jaarrapport integratie 2012*. Den Haag: CBS.

CBS (2017) 'Worden we individualistischer?' te raadplegen op <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2017/52/worden-we-individualistischer->

Haralambos, M. & Holborn, M. (2013). *Sociology. Themes and Perspectives*, London: Collins.

Hofstede, G., Hofstede, G. J. en Minkov, M. (2011) *Allemaal Andersdenkenden*. Antwerpen: Business Contact.

Hoog, C. de. (2003). *Opgaan, blinken, verzinken en uit de as herrijzen. Gezinnen, gezinssociologie en gezinsbeleid 1946-2003*. Inauguratie Universiteit Wageningen.

Hooghe, M. R. J. (2012). *Jongeren, politiek en burgerschap: politieke socialisatie bij Belgische jongeren*. Acco.

Houtman, D. (2008). *Op jacht naar de echte werkelijkheid: Dromen over authenticiteit in een wereld zonder fundamente*. Amsterdam: Pallas Publications.

Jager, H. de, Mok, A.L. & Berkers, P. (2014). *Grondbeginselen der Sociologie*. Noordhoff Uitgevers Groningen.

Laermans, R. (2012). *De maatschappij van de sociologie*, Boom, Amsterdam.

Macionis, J., B. Peper & J. van der Leun (2019). *De samenleving. Kennismaking met de sociologie*. Pearson Benelux.

Schnabel, P. e.a. (red.) (2007). *Het vak maatschappijwetenschappen, Voorstel examenprogramma*. Enschede: Netzodruk.

SCP. (2011). *Gezinsrapport 2011. Een portret van het gezinsleven in Nederland*. Den Haag.

Rutgers (2019). *The state of Dutch fathers. Vaderschap in Nederland: van willen naar doen*.

Swaan, A. de (1979). *Uitgaansbeperking en uitgaansangst: over de verschuiving van bevelshuishouding naar onderhandelingshuishouding*. Meulenhoff.

Swaan, A. de (1996). *De mensenmaatschappij*, Amsterdam: Bakker.

Swaan, A. de (2006). *De botsing der beschavingen en de strijd der geslachten. De Cascade*, (najaar), 12-15.

Vranken, J., Van Hootegem, G., & Henderickx, E. (2013). *Het speelveld, de spelregels en de spelers? Handboek sociologie*. ACCO; Leuven/Den Haag.

van Wijk, K. & D. Huijzer (2015). *De media-explosie. Trends en issues in media en communicatie*. Den Haag: Boom Lemma.

Weenink, D., K. Rusinovic, N. Wilterdink & B. van Heerikhuizen (2017). *Samenlevingen. Inleiding in de sociologie*. Groningen: Noordhoff.

<http://www.davidpinto.nl/theorie.php> ICI, geraadpleegd 5-9-2014

http://data.worldbank.org/dutch?cid=GPDnl_11, geraadpleegd op 27-5-2011

Hoofdstuk 3 Domein C

Andeweg, R., & J. Thomassen (2011), *Van afspiegelen naar afrekenen? De toekomst van de Nederlandse democratie*, Leiden: Leiden University Press.

Arts, W.A., Flap, H.D. & Ultee (2009), *Sociologie: vragen uitspraken, bevindingen*, Groningen: Martinus Nijhof.

Aerts, M, & Everard, M., *De burgeres: geschiedenis van een politiek begrip*. Uit Kloek, J & Tilmans, K (2002), *Burger*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Bavel, van B. (2013). *WRR-Lecture 2013: How much (in)equality can societies sustain?*. Amsterdam: UvA.

Beus, J., de & Doorn, J. van & Rooy, P. de, (1996). *De ideologische driehoek*. Amsterdam/Meppel: Boom.

Eijk, C. van der (2019.) *De kern van de politiek*. Amsterdam: Amsterdam University Press

Haan, de, *Burgerschap, sociale stratificatie en politieke uitsluiting in de negentiende eeuw*. Uit Kloek, J & Tilmans, K (2002). *Burger*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Hoof, J. van & Ruysseveldt, J. van (red) (1996). *Sociologie en de moderne Samenleving*. Heerlen: Boom/Open Universiteit.

Jager, H. de, Mok, A.L. & Berkers, P. (2014). *Grondbeginselen der sociologie*. Groningen/Houten: Noordhoff Uitgevers.

Jongh, T.O.H., de, Grundmeijer, H.G.L.M. & Lisdonk, E.H. van de (2009). *Praktische preventie*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.

Kievid, J. de (1996). *Democratie, ideaal en weerbarstige werkelijkheid*. Bussum: Uitgeverij Coutinho.

Meer, van der. (2017). '*Burgers en politiek: Politieke participatie en politiek vertrouwen*', In: Philip van Praag (red.), *Politicologie en de veranderende politiek* (Amsterdam: AUP, 2017): 125-146.

Praag, van, P. (Ed.). (2017). *Politicologie en de veranderende politiek*. Amsterdam University Press.

Schuyt, K. (2006). *Steunberen van de samenleving*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

SCP. (2003). *Inkomen verdeeld*.

SCP. (2007). *Achterstand en afstand*.

SCP. (2008). *Wel of niet aan het werk*.

SCP. (2009). *Jaarrapport integratie*.

SCP. (2010). *Een baanloos bestaan*.

Swaan, A. de (1996). *De mensenmaatschappij*. Amsterdam: Bakker.

Tubergen, F. van (2020) *Introduction to Sociology*. London & New York: Routledge

Vranken, Van Hootegem & Hendrickx (2013). *Het speelveld, de spelregels en de spelers? Handboek sociologie*. Leuven: Acco.

Wilterdink, N., & Van Heerikhuizen, B. (1993). *Samenlevingen. Inleiding in de sociologie*.

Wilterdink, N., & van Heerikhuizen, B. (2012). *Samenlevingen: inleiding in de sociologie*.-7e dr.

Woerdman, E. (2013). *Politiek en politicologie*. Groningen/Houten: Wolters Noordhoff.

Hoofdstuk 3 Domein D

Andeweg, R. & Thomassen, J. (red.) (2011) *Democratie doorgelicht; het functioneren van de Nederlandse democratie*. Leiden: Leiden University Press.

Arts, W., Flap, H. & Ultee, W. (2009). *Sociologie: vragen, uitspraken, bevindingen*. Groningen: Martinus Nijhof.

Boutellier, H. (2005). *De veiligheidsutopie*. Den Haag: Boom Lemma uitgevers.

Dijk, J.J.M. van, Huisman, W. & Nieuwbeerta, P. (2014). *Actuele criminologie*. Den Haag: SDU uitgevers.

Dijk, J.J.M. van, Huisman, W. & Nieuwbeerta, P. (2018). *Actuele criminologie*. Den Haag: SDU uitgevers
ISBN: 978901240227, 9789012402286

Duyvendak, J. W., Bouw, C., Gërkhani, K., & Velthuis, O. (2013). *Sociale kaart van Nederland: over instituties en organisaties*.-2e geheel herz. dr. Den Haag: Boom Lemma uitgevers.

Hajer, M. & Schwarz, M. (1997). *De wereld als risicomaatschappij*. Amsterdam: De Balie.

Hoof, van, J., & Van Ruysseveldt, J. (2004). *Sociologie en de moderne samenleving. Maatschappelijke veranderingen van de industriële revolutie tot in de 21ste eeuw*. Den Haag: Boom Lemma.

Huysmans, F. & Steenbekkers, A. (2002). *Kijken naar gevaren*, Den Haag: SCP.

Kelk, C. (2005). *Studieboek materieel strafrecht*. Amsterdam: Kluwer.

Laermans, R. (2012). *De maatschappij van de sociologie*. Boom; Amsterdam.

Jager, H. de, Mok, A.L. & Berkers P. (2014). *Grondbeginselen der sociologie*. Groningen/Houten: Noordhoff Uitgevers.

Lens, K., Pemberton, A., Groenhuijsen, M. (2010). *Het spreekrecht in Nederland: een bijdrage aan het emotioneel herstel van slachtoffers?* Tilburg: Universiteit Tilburg, Intervict.

Loo, H. van der & Reijen, W. van (1997). *Paradoxen van modernisering*. Bussum: Coutinho.

Marsh, D & Stoker, G. (2017), *Theory and Methods in Political Science*. Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan.

Nieuwbeerta, P. (2020). *Het Criminologisch Kwartet*. Leiden: Universiteit Leiden ISBN: 9789082778601

Noije, L. van, Wittebrood, K. (2008). *Sociale veiligheid ontsleuteld: veronderstelde en werkelijke effecten van veiligheidsbeleid*. Den Haag: SCP.

Oppelaar, J. & Wittebrood, K. (2006). *Angstige burgers?* Den Haag: SCP.

Schnabel, P. e.a. (red.) (2009). *Maatschappijwetenschappen Vernieuwd Examenprogramma*. Enschede: Netzdruk.

Schumacher (2017). De transformatie van politieke partijen. In: Philip van Praag (red.), *Politicologie en de veranderende politiek* (Amsterdam: AUP, 2017): 173-187.

Schuyt, K. (2006). *Steunberen van de samenleving*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Vranken, J., Van Hootegem, G., Henderickx, E., & Vanmarcke, L. (2017). Het speelveld, de spelregels en de spelers. *Handboek sociologie*. Den Haag: Acco.

Wilterdink, N., & Van Heerikhuizen, B. (1993). *Samenlevingen. Inleiding in de sociologie*.

Wilterdink, N. & Heerikhuizen, B. van (red.) (2012). *Samenlevingen*. Groningen: Wolters-Noordhoff.

Woerdman, E. (2013). *Politiek en politicologie*. Groningen/Houten: Wolters Noordhoff.

Hoofdstuk 3 Domein E

Klaassen C. (1996). *Socialisatie en Moraal*. Leuven-Apeldoorn: Garant.

Loo, H. van der & Reijen, W. van (1997). *Paradoxen van modernisering*. Bussum: Coutinho.

Noordzij, A. (2009). *Gelrij: Dynastie, land en identiteit in de late middeleeuwen*. Hilversum: Verloren.

Steger, M. B. (2014). *Globalisering*, serie Elementaire deeltjes. AUP: Amsterdam.

Veen, R. van der, (1999). Individualisering en beleid. Tussen minimale staat en controlestaat. In: Schnabel, P. (red), *Individualisering en sociale integratie*. Nijmegen: Uitgeverij SUN.

Bijlage 2

Schnabel, P. e.a. (red.) (2007). *Het vak maatschappijwetenschappen, Voorstel examenprogramma*. Enschede: Netzdruk.

Aanvullend is voor de omschrijvingen gebruik gemaakt van de volgende literatuur:

Berting, J. (2006). *De versplinterde samenleving. De gevolgen van moderniteit en modernisering in de 21^e eeuw*. Delft: Eburon.

Hoeksema, K.J. & Werf, S. van der. (2004). *Sociologie voor de praktijk. Een inleiding in de sociologie voor het hbo*. Bussum: Uitgeverij Coutinho.

Hoof, J. van & Ruysseveldt, J. van e.a. (2004). *Sociologie en de moderne samenleving*. Heerlen: Open Universiteit. Zij verwijzen naar: Verrips- Roukens, C.A., De grote transformatie', in : Berting, J. en C.A. Verrips-Roukens et al. (1985), *Inleiding in de sociologie* . Heerlen: Open Universiteit.

Jager, H. de, & Mok, A.L. & Berkers, P. (2014). *Grondbeginselen der sociologie*. Groningen/Houten: Noordhoff Uitgevers.

Smith, K.G. Carroll, S.J., & Ashford, S.J. (1995). *Intra- and Interorganizational cooperation: toward a research agenda*. *Academy of Management Journal*, 38(1), 7-23.

Wilterdink, N. Heerikhuizen B. (red) (2012). *Samenlevingen: een verkenning van het terrein van de sociologie*. Groningen: Wolters-Noordhoff.

Bijlage 4

Brookhart, S.M. (2010). *How to assess higher-order thinking skills in your classroom*. Alexandria: ASCD.

Hoek, B. van der e.a. (2012). *Maatschappijleer hoofdzaak; een sociaal wetenschappelijk denkkader voor politieke oordeelsvorming*. Amsterdam: Landelijk Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken

Kievid, J. de e.a. (2010). *Handboek vakdidactiek maatschappijleer*. Amsterdam: Landelijk Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken.

Krathwohl, D.A. (2002). A revision of Bloom's taxonomy: An overview. *Theory into Practice*, 41 (4, Autumn), 212-218.

Lewis, A. & Smith, D. (1993). Defining Higher Order Thinking. In: *Theory into Practice*, 32(3), 131-137.

Schnabel, P. e.a. (red.) (2009). *Maatschappijwetenschappen Vernieuwd Examenprogramma*. Enschede: Netzdruk.

Bijlage 5

Bachrach, P., & Baratz, M. S. (1970). *Power and poverty: Theory and practice*. Oxford University Press.

Bovens, M. e.a. (2017) *Openbaar bestuur. Beleid, organisatie en politiek*. Deventer: Wolters Kluwer.

Easton, D. (1965). A systems analysis of political life.

Vasterman, P. L. (2005). Media-hype: Self-reinforcing news waves, journalistic standards and the construction of social problems. *European Journal of Communication*, 20(4), 508-530.

COLLEGE VOOR TOETSEN EN EXAMENS

Het College voor Toetsen en Examens is namens de overheid verantwoordelijk voor de kwaliteit en het niveau van de centrale examens en toetsen in Nederland. Het heeft verschillende examens en toetsen onder zijn hoede.

[cvte.nl](https://www.cvte.nl)

SAMEN BOUWEN WE AAN GOEDE TOETSEN EN EXAMENS

 Centrale Eindtoets primair onderwijs: de eindtoets die de overheid aanbiedt aan leerlingen uit groep 8. De uitkomst is een advies voor het best passende brugklatype. [Centraleeindtoetspo.nl](https://www.centraleeindtoetspo.nl)

 Centrale examens voortgezet onderwijs: het centrale deel van de eindexamens vmbo, havo of vwo. Het diploma geeft toegang tot passend vervolgonderwijs. [Examenblad.nl](https://www.Examenblad.nl)

 Staatsexamens voortgezet onderwijs: examens voor iedereen die individueel of op vso-scholen niet in staat is via het regulier voortgezet onderwijs examen af te leggen. [Staatsexamensvo.nl](https://www.Staatsexamensvo.nl)

 Centrale examens middelbaar beroeps- onderwijs: centrale examens Nederlandse taal en Engels voor studenten in het mbo. De uitkomst is onderdeel van het mbo-diploma. [Examenbladmbo.nl](https://www.Examenbladmbo.nl)

 Staatsexamens Nederlands als tweede taal: examens Nederlandse taal voor iedereen die Nederlands niet als moedertaal heeft. Het diploma toont aan dat het Nederlands voldoende is voor werk of opleiding. [Staatsexamensnt2.nl](https://www.Staatsexamensnt2.nl)